

LOKALITET TVRDALJ I HEKTOROVIĆEVE MISAONE PREOKUPACIJE NA UKLESANIM NATPISIMA

NIKŠA RAČIĆ

Pristup Petru Hektoroviću moguć je preko njegova književnog djela, dakle radova tiskanih u prvom izdanju Ribanja,¹ prijevoda Ovidijevih *Remedia amoris*,² poslanice Nalješkoviću³ i ostalog;⁴ tome treba dodati djela njegovih suvremenika u kojima ga spominju, ona koja su izravno

¹ Vidi RIBANYE I RIBARSCHO PRIGOVARANYE I RAZLICHE STVARI INE SLOXENE PO PETRETV HEKTOROVICHIV HVARANINV. In Venetia appresso Gioanfrancesco Camotio. M. D. LXVIII. (Faksimil je objelodanio Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1953).

² Prijevod je spomenuo dominikanac Pribojević u svom govoru koji je održao 1525. a tiskao 1532. godine (v. Vinko Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, prijevod akademika V. Gortana, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951, str. 87 odnosno 191); — V. Oblak je objavio prijepis od 1. III 1528. god. pisma koje je zajedno sa prijevodom Hektorović poslao Mikši Pelegrinoviću (v. Ein verschollenes Gedicht P. Hektorović's, Archiv für slavische Philologie, XV, Berlin, 1893); — Hektorovićev prijevod objelodanjuje Š. Ljubić (v. Knjige Ovidijeve »od lika lubenoga« stumačene po Petretu Hektoroviću, Grada za povjest književnosti hrvatske, knj. I, Zagreb, 1897); — Pismo i prijevod nedavno su istovremeno objavljeni, v. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 7, (Hanibal Lucić — Petar Hektorović), izd. Matica hrvatska i Izdavačko poduzeće »Zora«, Zagreb, 1968, str. 249—256.

³ Vidi odgovor Petra Hektorovića, vlastelina hvarškoga Nikoli Nalješkoviću, (datirano 16. XI 1541); pjesma je objavljena u Stari pisci hrvatski, knj. VI, (Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića), izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1874, str. 69—75 i u Pet stoljeća..., o. c. [2], str. 241—247, a također je usporedno objavljena i proučavana — v. A. Mladenović, Pokušaj rekonstrukcije jezika Petra Hektorovića u njegovoj pjesmi Nikoli Nalješkoviću od 1541. godine, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. XI/1, Novi Sad, 1968.

⁴ Npr. Prikazanje života sv. Lovrinca za koje zasad nema pouzdanih dokaza da je iz Hektorovićeve pera, ali činjenica da Nalješković spominje da je u snu vidio kako Petra krumi muza Talija (v. N. Nalješković, Poslanica Petru Hektoroviću vlastelinu hvarskomu, stih 238, Stari pisci hrvatski, knj. V, (Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića), izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1873) možda baš govori u prilog zaključku da se bavio i tim književnim rodom, što smatraju neki raniji autori (v. npr. Н. Петровскій, О сочиненіяхъ Петра Гекторовича (1487—1572), Казань, 1901, str. 255). — U mladosti je pisao pjesme kako se može zaključiti prema svjedočenju V. Pribojevića

upućena njemu i dokumente iz njegova doba,⁵ posebno pak rukopise i knjige iz ostataka njegove biblioteke⁶ i od pisanih dokumenata još Petrovu oporuku⁷ koja ima izuzetno značenje za upoznavanje njegova života i cjelokupnog opusa. No, ako se želi otkriti svu puninu i bit njegove ličnosti onda je neophodan susret i sa njegovim Tvrdaljem,⁸ jer preko Tvrdalja vodi put do humanista, do renesansnog čovjeka kakav je bio Hektorović.

(o. c. [2], str. 87. odn. 191), no i sam pjesnik u pismu V. Vanettiju indirektno govori o tome (usp. Stari pisci . . . , o. c. [3], str. 181 ili prijevod M. Franičevića u Pet stoljeća . . . , o. c. [2], str. 260).

⁵ Npr. Vetranović, Vlasteostvu hvarskomu, Stari pisci hrvatski, knj. III, (Pjesme Mavra Vetranića Čavčića), izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1871. i N. Nalješković u nizu poslanica, zatim mnoge povlastice (gratia) i ugovori.

⁶ Hektorović je biblioteku oporukom (»tutti miei libri ligati et desligati, così stampati come scritti a mano in lingua nostra dalmatina« — v. Oporuka Petra Hektorovića, str. XXI; tekst oporuke uvrstio je Š. Ljubić u »Život« P. Hektorovića, Stari pisci . . . o. c. [3], str. VIII—XXIII) ostavio unuci Juliji; biblioteka se očuvala do posljednjeg fideikomisnog baštinika (Markantun, umro 1766) koji je čak povećao fundus, a najposlije je došla u posjed baštinika Tvrdalja, znanstvenika Petra Nisitea koji ju je također obogatio novim knjigama i rukopisima, posebno zbirkama leptira, kukaca i trava, zemljopisnim kartama, numizmatičkim i arheološkim spomenicama (o inventaru v. npr. G. Vidović, Pietro Nisiteo, Manuale del Regno di Dalmazia, Zadar, 1874, str. 134—142). — Tu biblioteku-muzej vidjeli su mnogi Nisiteovi prijatelji a među njima Mommsen, Kukuljević i Ida von Düringsfeld. — Svo to blago stajalo je pohranjeno i netaknuto i poslije Nisiteove smrti, do oko 1885. godine, odnosno sve dok nije velika dvorana s bibliotekom i zbirkama demolirana zbog pripremanja »ljetne spavaće sobe« za nevjestu Nisiteova unuka dra A. Spalatina, kako bilježi književni kritičar don Ante Petravić koji je bio očevidac početka uništavanja Hektorovićeve i Nisiteove ostavštine (v. Ante Petravić, Uspomene na »Tvrdalj« P. Hektorovića, Novo doba, Split, 19. VIII 1922). O daljnjoj devastaciji v. Prodaja arhivalnog materijala kao starog papira, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, god. XLV, Split, 1922, prilog II, str. 20; zatim polemičke napise u dnevniku Novo doba, Split, 1923 (25. I — br. 20, 2. III — br. 51, 8. III — br. 56).

⁷ Oporuku je vjerojatno prema originalu (koji se 1874. godine nalazio u sklopu arhiva u Tvrdalju) in extenso objelodanio Š. Ljubić, no nakon toga je u Dominikanskom samostanu u Starome Gradu pronađen i prijepis oporuke sa dva kodicila (v. P. Kuničić, Petar Hektorović, njegov rod i Tvrdalj, Starogradske i hvarske uspomene, Dubrovnik, 1924, str. 38) kojemu se zatim bio zametnuo trag i tek nakon Drugog svjetskog rata ponovno je otkriven prigodom uređenja i sistematiziranja dominikanske biblioteke (v. Nikša Račić, Prijepis oporuke pjesnika Petra Hektorovića pronađen je u dominikanskoj zbirci u Starome Gradu, Slobodna Dalmacija, Split, 20. IX 1958). U Kaptolskom arhivu u Hvaru također se nalazi oporuka sa dva kodicila (v. Dr Grga Novak, Dva kodicila testamentu Petra Hektorovića, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IV, Београд, 1924.) — Poznato je da se originalu oporuke zametnuo trag nakon što je posuđen u Poljsku. Ono što nije propalo od Hektorovićeve arhiva uglavnom se nalazi u Historijskom institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, pohranjeno kao Arhiv porodice Hektorovića, koji je do danas privremeno inventariziran.

⁸ Prvo: Tvrdalj je naziv za mjesto na kojem je već pjesnikov djed zidaio kuću, a zatim i sam pjesnik podigao svoj dvorac. Već u pjesnikovoj oporuci možemo naći potvrdu za ovo tumačenje; — to mišljenje iznosi Šime Ljubić

(v. [a] Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene po Petru Hektoroviću Starogradjaninu — Životopis Petra Hektorovića, izdao S. Ljubić, Zadar, 1846, str. 80, bilj. 10); — zatim A. Zaninović navodi dokumente u kojima stoji da je to naziv za mjesto (v. O. A. Zaninović, Gdje se rodio Petar Hektorović. Književna prepirka između Hvarana i Starograda, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 17, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1949, str. 170—171), međutim moramo primijetiti da nije tačna ni Zaninovićeva ocjena po kojoj »Ljubićevo tumačenje naziva Tvrđalj, prihvaćeno od ostalih, ne odgovara istini«, ni tvrdnja da je Tvrđalj »... samo mjesto, položaj, a ne zgrada...«, jer to opovrgava niže citirani dokument iz Arhiva... o. c. [7].

Drugo: Tvrđalj je naziv dvorca Petra Hektorovića. To već ističe Š. Ljubić (v. [b] S. Gliubich, Faria Città Vecchia e non Lesina — Pietro Hektorović Cittavecchiano e non Lesignano, Zagabria, 1873, str. 55—56); — potvrdu za ovakav zaključak nalazimo u Ribanju:

Na Tvardalju momu koji me posvoji,
Ki, pravim svakomu, čudno me opoji,
Kim buduć savezan kad njega napravljam.

Bud da ki ga vide, toli jim drag bude,
Kad u njem poside, tomu se ne čude,

(stihovi 25—27 i 31—32, cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]. — Jedan podatak u prilog ovom tumačenju nalazimo i kod posljednjeg fideikomisnog baštinka Tvrđalja, Markantuna, koji u svom »Annuersariju«, sada u Arhivu... o. c. [7], broj privr. inv. I—112, između ostalog bilježi da je »Pietro Hettoreo costruttore di Tuardagl« (potertao N. R.) — usp. tekst objavljen u radu: S. Plančić, Novi podatak za biografiju Petra Hektorovića, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, god. VIII—IX, Dubrovnik, 1962, str. 375.

Treće: Posebno je pitanje odakle naziv mjesta tj. uvalice, da li je nazvano »po staroj tvrđavi, što je bila u dnu drage« (v. P. Kuničić, o. c. [7], str. 21) za što dosad nismo našli potvrdu u dokumentima, ili pak zato »jer je mjesto na kojemu je Hektorović gradio svoj dvorac-utvrdu tako nazvao po tvrđaju, tj. stvrđutoj zemlji koja se u hvarskom govoru zove još i tarac odnosno grotamu, tvrdom tlu« (usp. M. Franičević, Petar Hektorović — predgovor, Pet stoljeća..., o. c. [2], str. 155) što se ne može prihvatiti kao izvor za naziv Tvrđalj. Naime, poznato je da 1489. godine povlasticom mletačkog kneza u Hvaru G. Capella Petrov stric Dinko Hektorović dobiva ispred kuće (sadašnjeg istočnog dijela dvorca) zemljište, »squeretto o pantano«, dakle glibasto tlo a ne »tarac« ili »tvrđaj«, (osim toga na Tvrđalju je i »un luogo Ossechaj« što bismo mogli shvatiti kao plicak) pa ne bismo mogli pretpostaviti tvrdo tlo na tom prostoru.

Četvrto: Ovdje bismo napomenuli da se opredjeljujemo za naziv Tvrđalj a ne »Tvardalj«, iako dopuštamo da je talijanska ortografija »Tuardagl« u dokumentima onog vremena, prenesena i u Ribanje (stih 25 i 1664), mogla eventualno nastati i prema ondašnjem izgovoru samoglasnog »r«, koje se u čakavskom dijalektu Starograda zadržalo do danas. Međutim pišući književnim jezikom ne čini nam se podnesim da se ista pravila transkripcije primijene za naziv Tvrđalj i za prezime Bartučević (v. Marin Franičević, Ličnost i djelo Petra Hektorovića, Predavanja održana u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, svezak 26, Zagreb, 1962, str. 7, bilj. 4) koje sasvim sigurno ima korijen u imenici Bartul (tal. Bartolomeo), gdje se slovo »a« ne javlja zbog izgovora samoglasnog »r«. Dakako, kod citiranja Hektorovićevih djela treba sa mnogo pažnje lučiti gdje je oblik riječi nastao prema talijanskoj ortografiji a gdje zbog izgovora odnosno akcenatskih vrijednosti u lokalnom čakavskom govoru, a posebno pak vrednovanje zahtijevaju lične imenice i nazivi. — Dok je u deklinaciji od Tvrđalj, genitiv Tvrđalja, itd. u čakavskom dijalektu je prema Tvardōj, genitiv Tvardōjā, itd.

Na Tvrdalju nam je Hektorović sažeto i izravno objavio, da tako kažemo, svoj credo; tu otkrivamo djelo koje je naš aktivni sugovornik i koje nam priča gdje i kako se začelo Ribanje,⁹ tu uočavamo Hektorovićev smisao za graditeljstvo,¹⁰ njegovu klasičnu naobrazbu i široku kulturu, tu nalazimo neposredno nama upravljene poruke i misli koje je uklesao, ostavivši nam u kamenu podatke o svojim preokupacijama, svom nazoru na svijet, filozofskoj orijentaciji i religioznom uvjerenju, što sve tvori svojevrsnu sintezu njegova stvaranja.

1

Od Hektorovića i njegova vremena dijele nas četiri stoljeća, ali interes za proučavanje njegova života i djela i dan-danas je znatan, a u posljednjih stotinjak godina pojavio se zaista velik broj radova¹¹ u kojima se o Hektoroviću piše kao o značajnoj pojavi u povijesti naše književnosti, naročito zbog narodnih pjesama koje on prvi bilježi, ili se u posebnim radovima iznose novi podaci, otkrivaju vrijednosti njegova književnog djela. Istina, od znatnog broja stranica napisanih o književniku Hektoroviću ne može se sve uvažiti, jer su mnogi autori formalističkim i uopćenim sudovima govorili i ponavljali ustaljena mišljenja,¹² dok su drugi pišući i dobro dokumentirane radove dopuštali da ih pri zaključivanju

⁹ Vidi npr. stihove 15—19 i 43—44 (cit. prema Pet stoljeća ..., o. c. [2]):

I zato još pišu: za trudom daj pokoj
Tko neće na prišu skratiti život svoj.
Odlučih toga rad minutih ovih dan,
Pušćavši sve nazad, kudgod i pojti van,
Zide ostavivši, meštre i težake,
Premda se slab čuju, odlučih za tri dni
Da kudgod putuju, neka me doma ni.

¹⁰ O tome također mnogo izvanrednih podataka nalazimo u pjesnikovoj poruci, posebno iz pasusa gdje opisuje nedovršene radove na crkvi Sv. Roka i zgrađi započetoj na zemljištu dobivenom od S. Tiepola (v. Oporuka ..., o. c. [6], str. XV i dalje) doznajemo o njegovoj minucioznosti i shvaćanju graditeljskih zahjeva. — Pjesnička i nasljednici nazivaju graditeljem Tvrdalja (v. Arhiv ..., o. c. [7], broj privr. inv. I—112).

¹¹ Popis radova donekle sadrži rad N. Bezić: Prilog bibliografiji otoka Hvara, Publikacija br. 5 Historijskog arhiva u Hvaru, Split, 1957. — Neki noviji radovi zabilježeni su u Pet stoljeća ..., o. c. [2], ali u tom popisu nedostaje vrlo iscrpan i dokumentiran rad F. Maroevića: Rodno mjesto Petra Hektorovića, Mogućnosti, br. 2 (I dio) i br. 3 (II dio), Split, 1963.

¹² Mnoge povijesti naše književnosti pisane su tako da su se u nekoliko varijanata navodile tipizirane ocjene o Hektoroviću koje je preuzimao jedan pisac od drugoga, na što je nedavno ukazao Mate Meštrović (Bilješke o »Ribanju i ribarskom prigovaranju«. »Ribanje« u hrvatskoj književnoj historiografiji, Crkva u svijetu — časopis za vjersku kulturu, god. III, br. 4, izd. Biskupije: dubrovačka, hvarska, kotorska, splitsko-makarska i šibenska, Split 1963). Isti pisac, inače, primjećujući s pravom mnoge ekstremne i uopćene sudove svojih pređšasnika podastire nam i sam podosta slične zaključke.

nadvladaju emocije odnosno lokalni patriotizam pa su nastajale čitave rasprave o ubikaciji Hektorovićeve rodno mjesta kao i njegova groba.¹³ Do danas je primjerenim sudovima o Hektoroviću ili o njegovu vremenu zadržao vrijednost stanovit broj radova koje su pisali historičari ili pak historičari književnosti,¹⁴ a u novije vrijeme problem Hektorovića-pjesnika rješavan je s mnoge kritičnosti prema ranijim ocjenama, te su neki autori dali nove, vrijedne prihode.¹⁵

¹³ Poznata je tako reći historijska rasprava o Hektoroviću između pisaca tzv. »starogradske i hvarske teze«, u koju su se neki autori uključili, čini se, sa unaprijed stvorenim sudovima i tendencijama da dokažu ono što žele bez obzira na činjenice. Popis te literature naveo je o. A. Zaninović (o. c. [8]), no i on je baš u tom radu ostao u okvirima kampanilističke polemike, jer se pri zaključivanju služi netačnim interpretiranjem starijih pisaca, a posebno rada akademika Š. Ljubića. U prilog takvoj ocjeni toga njegova rada može između ostalih poslužiti npr. i podatak da on uzima kao izvor poslanicu M. Vetranovića (o. c. [5]), i u 34. stihu pokušava od jasne pjesničke figure (ubilježavajući veliko početno slovo za riječ »konjsko«) stvoriti naziv predjela istočno od grada Hvara i time »utvrditi« da se tu, gdje je krilati Pegaz udarcem kopita izbio vrelo iz kamena, rodio pjesnik Hektorović (?!). Nedovoljno su kritički i zaključci u njegovu odgovoru na kritiku P. Moscatella (usp. P. Moscatello, Oko rodno mjesta Petra Hektorovića, Hrvatsko kolo, br. 2, Zagreb, 1952. i A. Zaninović, Diskusija »oko rodno mjesta Hektorovića«. Osvrt na članak prof. Petra Moscatella o mojoj radnji: »Gdje se rodio Petar Hektorović«, Hrvatsko kolo, br. 7—8, Zagreb, 1952). — Vrijedan rad za konačnu ubikaciju Hektorovićeve groba napisao je Stjepan Plančić (o. c. [8]), a posljednju riječ u spomenutoj raspri predstavlja rad F. Maroevića (o. c. [11]) gdje je ukazavši na više grešaka u zaključivanju ustvrdio da su neosnovane mnoge tvrdnje A. Zaninovića, te po našem sudu, nakon toga možemo pouzdanije reći da su Hektorovići porijeklom iz Staroga Hvara (dakle Staroga Grada) i k tome ostaje najvjerojatnije da se Petar Hektorović i rodio u Starome Gradu kao što je sada nepobitno dokazano da je u tom gradu — gdje je živio i stvarao — umro i da je sahranjen u starogradskoj dominikanskoj crkvi Sv. Petra Mučenika (o čemu ima još neobjavljene arhivske građe).

¹⁴ Š. Ljubić je bio pionir u proučavanju ličnosti i djela P. Hektorovića (piše već sa 22 godine u zadarskoj Zori dalmatinskoj, 29. VII 1844), a posebno je zaslužan jer je sabrao i objelodanio građu o Dalmaciji u pjesnikovo vrijeme (usp. Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike, knj. I—VI, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. I—V i IX, Zagreb, 1868—1878. i Commissiones et relationes venetae, I i II, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. VI i VIII, Zagreb, 1876—1877). — Među djelima o Hektoroviću posebnu pažnju zavređuje i opsežan rad koji je napisao jedan inozemni, ruski historičar književnosti (v. H. Перповcki o. c. [4]).

¹⁵ Npr. M. Franičević, o. c. [8], kao i neki prilozi raznih autora objavljeni u periodici. — Posebno upozoravamo na rad (rukopis pripremljen za tisak u izd. Matice srpske, Novi Sad) Aleksandra Mladenovića, Jezik Petra Hektorovića.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak objelodanjen je u posebnoj knjizi spomenuti opsežni rad dra Mladenovića; u međuvremenu je u raznim časopisima objavljen veći broj radova o Hektoroviću a u nekim od tih radova zabilježena su usput i zanimljiva zapažanja o pjesnikovu dvorcu Tvrdalju koji je — kako piše Čale — u Ribanju prisutan kao Hektorovićeve »opsesija, kult stvaranja i čuvanja baštine«, no ni tom prigodom nije otkrivena ona dimenzija koju Tvrdalju daju uklesani natpisi (v. F. Čale, O jedinstvu nadahnuća u »Ribanju i ribarskom prigovaranju«, Forum — časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, god. VII, br. 9, Zagreb, 1968).

Osim toga Hektorović je bio i ostao primamljiva ličnost i za historičare naše muzike, jer predstavlja izuzetnu pojavu XVI stoljeća u Dalmaciji kao poznavalac muzike a možda i skladatelj koji je služeći se kasnom menzuralnom notacijom zabilježio prvi put melografirane naše narodne napjeve.¹⁶

Naprotiv, o Hektoroviću kao poznavaoocu graditeljstva, kao arhitektu i o njegovu doprinosu likovnoj umjetnosti nije bilo zapaženijeg rada, zapravo taj oblik njegova stvaranja prije nije mnogo zaokupljao pažnju historičara umjetnosti.¹⁷ Tek prije nekoliko desetljeća objavljeni su prvi radovi u kojima se Tvrđalj proučava s više interesa,¹⁸ a zatim Tvrđalj biva i glavna tema u djelima historičara umjetnosti, koja zavređuju da se posebno istaknu jer ukazuju na važnost i kvalitete Hektorovićeve graditeljskog opusa.¹⁹

Međutim, potrebno je istaknuti da se ni u jednom od dosadašnjih radova Hektorovićevo djelo ne proučava integralno. Uglavnom, proučava se njegovo književno djelo i biografski podaci, tako da Tvrđalj biva samo jedan usputni podatak bez prave mjere²⁰ ili se, dakako u znatno manjem broju radova, proučava Tvrđalj kao arhitektonski objekt uz bilježenje detalja-natpisa, ali bez dostatne analize njihove uloge izvan arhitektonskog okvira, bez vrednovanja njihova značenja za upoznavanje graditeljeve ličnosti.²¹ A baš natpisi, ne samo kao dekorativni ukrasi nego u prvom redu kao misaone poruke, to izuzetno arhitektonsko ostvarenje čine originalnim i pravim vrelom za proučavanje Hektorovićeve opusa.

¹⁶ O tome vidi: F. Kuhač, O napjevima k narodnim pjesmama i k prikazanju sv. Lovrinca, Stari pisci . . ., o. c. [3]. str. XXVII—XXXIII; — Andreis, Cvetko, Đurić-Klajn, Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji, Zagreb, 1962, str. 49—50 i 624—625.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, dr Županović je objavio članak u kojem donosi zaključak da su napjevi u Ribanju »sačuvane najviše dionice skladbi« odnosno »pravi pravcati madrigali« i dopušta mogućnost da je Hektorović kompozitor tih prvih madrigala u Dalmaciji (v. L. Županović, Najstariji hrvatski madrigali?, Telegram, Zagreb, 1. XI 1968), a zatim je Bezić iznio neka nova zapažanja u »prilog mišljenju da nam je Hektorović (...) dao dva dragocjena zasluga tadašnjeg glazbenog pučkog stvaralaštva na otoku Hvaru« (v. Jerko Bezić, Kakve je napjeve Hektorović priložio svom »Ribanju i ribarskom prigovaranju«?, Arti musices, 1, Zagreb, 1969).

¹⁷ Lj. Karaman, Umjetnost u Dalmaciji, XV. i XVI. vijek, Zagreb, 1933, na str. 126—127, konfrontirajući »zaseoke« H. Lucića i P. Hektorovića ovaj posljednji valorizira svega jednom rečenicom uopće ne ulazeći u bit arhitektonike Tvrđalja.

¹⁸ Vidi C. Fisković, Tri ljetnikovca hrvatskih pjesnika, Hrvatska revija, br. 7, Zagreb, 1940.

¹⁹ Vidi npr. C. Fisković, Hektorovićeve Tvrđalje, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, god. V, br. 2, Zagreb, 1957.

²⁰ Usp. npr. Đ. Šurmin, Povjest književnosti hrvatske i srpske, Zagreb, 1898, str. 72 ili pisanje dra R. Bujasa (usp. Petar Hektorović, Ribanje i ribarsko prigovaranje — Predgovor i komentar napisao i izdanje priredio Ramiro Bujas, izd. Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951, str. 10).

²¹ Usp. C. Fisković, o. c. [19], str. 96. — Postoje i neosnovana mišljenja da »ako želimo što doznati o ličnim značajkama Petra Hektorovića, možemo to

Tvrđalj, s poantom koju nose natpisi, predstavlja jedan nesvakidašnji fenomen — ogledalo autorove ličnosti, nešto što govori u prilog zaključku da je XVI stoljeće na našoj obali bilo vitalno i na razini tadašnjih većih kulturnih središta te da je i u Hektorovićevu gradu duh renesanse bio djelotvoran potakavši rast autohtonih vrijednosti i stvaranja koje smo baštinili kao dragocjeni dokaz o nekadašnjem kulturnom središtu otoka Hvara. A to nalazimo na mjestu gdje je povijest zabilježila utemeljenje grada Farosa prije 2352 godine²² gdje je prije 821 godine u tadašnjoj Lesni²³ bila osnovana biskupija kao prvi kulturni centar nove ere na otoku Hvaru²⁴ i gdje je prije 400 godina naš Hektorović utemeljio Tvrđalj, pa i danas možemo zateći mnoge znakove koji govore da je na tom mjestu postojao kontinuitet bogate kulture.²⁵ U Starome Gradu možemo još i danas na mnogim zgradama duž ulica i trgova vidjeti natpise koji su (ne uračunavši one u Arheološkoj zbirci Dominikanskog samostana) nastali uglavnom poslije pjesnikovih natpisa na Tvrđalju.

Bilježeci sve natpise na Tvrđalju, uključujući crkvu Sv. Roka koju je Hektorović podigao i crkvu Sv. Petra gdje je njegov grob i oltar-kapela, dakle one natpise koje je postavio sam Hektorović, te ulomke i natpise koji se spominju u literaturi a danas ih ne zatičemo, zatim natpise koji se nalaze na zidovima Tvrđalja a iz kasnijeg su vremena, namjeravamo ustvrditi što svi ti epigrafski spomenici govore. Posebnu ćemo pažnju obratiti natpisima koje je dao uklesati i uzidati sam pjesnik i pokušat ćemo razriješiti dosad nerješavan problem lokaliteta Tvrđalja kao nosioca

saznati s a m o (potcrtao N. R.) iz njegove književne ostavštine i iz oporuke«, kako piše R. Bujas (o. c. [20], str. 12).

²² O osnivanju grada 385/4. god. stare ere vidi: Diodor Sicilski, Biblioteka, XV, 13, 14 — izvadak citiran u publikaciji »Dijalog 2«, Stari Grad, 1966, tisak JAZU, prevedeno prema Diodori, Bibliotheca hist., vol. I—IV, Lipsiae (Teubner), 1888—1906; no podatke o gradu Farosu nalazimo i kod drugih starih pisaca npr. Ephorosa, Strabona, Pseudoskymnosa i Pseudoskylaksa. — Historičari su se podosta bavili problemom Farosa te nalazimo velik broj radova kao: Š. Ljubić, o. c. [8 b], zatim i G. Novak, Otok Hvar u starom vijeku, Split, 1914, i mnoge druge.

²³ Vidi: J. Smodlaka, Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije, Lesna, Lesina — Hvar i Stari grad, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LII, prilog II, Split, 1950, str. 97—100; — Akademik Petar Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, izd. Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1950, str. 182—183 i bilj. 9 na str. 190; — Yves Edouard Boeglin, Lesina, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. IV—V, izd. Matica Srpska, Novi Sad 1961—1962, str. 34—41.

²⁴ O tome vidi: [a] N. Duboković Nadalini, Srednjovjekovni i noviji spomenici otoka Hvara, Popis spomenika otoka Hvara, Publikacija br. 7 Historijskog arhiva u Hvaru, Split, 1958, str. 68 i [b] N. Duboković Nadalini, Prilog rješenju pitanja postanka hvarske komune. Prilozi povijesti otoka Hvara, I. Publikacija br. 9 Historijskog arhiva u Hvaru, Split, 1959, str. 23.

²⁵ Ovdje nije moguće citirati sve objavljene radove o Starome Gradu, kulturnim spomenicima i istaknutim Starograđanima, no u radu N. Bezić (v. bilj. 11) prezentiran je jedan dio koji će, dakako, trebati znatno proširiti.

Hektorovićevih misaonih preokupacija, dakle ne razmatrajući arhitektonsko ostvarenje²⁶ nego vrijednosti koje sadrže natpisi. Stoga postavljamo središnji zadatak: razrješenje natpisa, objašnjenje njihova smisla i uloge na Tvrđalju i u cjelokupnom Hektorovićevu stvaranju i njihova značenja za rasvjetljavanje dimenzija Petrove ličnosti.

3

Već i sam današnji smještaj u odnosu na središte urbane aglomeracije upućuje na zaključak da se lokalitet Tvrđalja u pjesnikovo vrijeme nalazio sa zapadne strane naselja koje se tek u kasnijim stoljećima novim gradnjama proširilo prema zapadu, te je tako Tvrđalja postao sastavni dio današnjega grada.

O tom naselju (dakle: Farosu, ondašnjem Starom Hvaru, današnjem Starom Gradu) govore mnogi arheološki spomenici i pisani dokumenti, no nas ovdje interesira stanje potkraj XV i u prvoj polovini XVI stoljeća, a o tome Hektorovićev suvremenik dominikanac Vinko Pribojević bilježi kao očevidac u svom govoru: »Otprilike po sredini ovog našeg otoka pruža se prema sjeveru polje . . . Okružuje ga 11 sela, od kojih najmanje ima 40, osrednje 120, poneko 230, a najveće 500 kuća visokih i prostranih sa stropovima i ostalim gradskim ukrasima krasno uređenih, tako da nedostaju jedino još zidine, pa da se dobije izgled dosta dobro raspoređenog grada. Ne sumnjam, da se na tom mjestu dizao vrlo lijep grad, kad iz dana u dan vidimo, kako se tu pronalaze starinski bunari zatrpani gradskim ruševinama i dragocjeni predmeti od zlata i srebra i ukrašeni dragim kamenjem, koji leže skriveni u zemlji vrtova i vinograda, i kad se na istom mjestu nalaze ostaci starih gospodskih zgrada«. ²⁷ Dakle, taj grad nekoć a i u pjesnikovo doba podosta bogat, kako kazuje Pribojević, bio je razmjerno velik (u 500 kuća živjelo je, pretpostavljamo, najmanje 2500 stanovnika) i nastanjen ne samo pučanima, tj. ribarima i težacima nego i uglednim i imućnim plemićima, što između mnogih izvora potvrđuje i izvještaj sindika Giustiniana iz 1553.

²⁶ O lokalitetu odnosno dvorcu pisat ćemo opširnije drugom prigodom razmatrajući arhitektoniku tog kompleksa, a ovdje ćemo tu problematiku proširiti samo gdje je neophodno za razjašnjenje lokacije natpisa i tumačenje relacija unutar lokaliteta.

²⁷ V. Pribojević, o. c. [2], str. 95—96 odnosno 199—200. — Napominjemo da smo smatrali nužnim učiniti manju izmjenu u citiranom prijevodu, tj. u rečenici: »Exstat in medio (. . .) speciem civitatis«, koju je prevodilac stilski preradio sačinivši u prijevodu tri rečenice. Naime, za bolje razumijevanje teksta odnosno da bi se jasnije pokazalo da je u tom dijelu svog govora Pribojević opisivao Stari Grad (i njegovih 500 kuća), djelomično smo odstupili od postojećeg prijevoda pa smo drugi dio lat. rečenice (koji počinje s »undecim vicis«) izrazili jednom rečenicom i — nakon konzultacije s prevodiocem akademikom prof. drom Veljkom Gortanom — ovdje prezentiramo prijevod s tim manjim izmjenama.

*Stari Grad, pogled s jugoistoka. Lokalitet Tvrđalj je označen
(dvorac s perivojem)*

godine, dakle u vrijeme pjesnikova života, gdje jedan ulomak glasi: »In Città Vecchia abitano molti gentiluomini, li quali sono ammessi nel consiglio di Lesina . . .«.²⁸

Mnogi dokumenti prije Petrova rođenja, za njegova života i poslije njegove smrti obilno svjedoče o tadašnjem gradu, privrednim prilikama, običajima i kulturno-historijskim zbivanjima pa na osnovu toga možemo zaključiti kakvo je stanje bilo na srednjem dijelu otoka Hvara, gdje su Hektorovići, kao jedna od najbogatijih plemićkih porodica čitave komune (»... Hettorei ponno avere ducati cinquecento d'entrada all'anno . . .« — kako izvještava isti Giustiniano), imali najveći dio svojih posjeda. Od pionirskog rada Šime Ljubića do danas mnogo je učinjeno da se rasvijetle i te prilike i problemi porodice Hektorovića. Svakako, i usprkos nekih suprotnih mišljenja, skloni smo zaključku da je istina na strani onih autora koji upućuju na traženje konijena Hektorovićeva roda, dakle i Petrova podrijetla, u Starom Gradu gdje su Hektorovići bili od davnine, gdje su im bili najveći posjedi i kuće još i u pretkomunalno doba otoka Hvara.²⁹

Koliko kuća su imali, odnosno gdje su bile njihove kuće u Starom Gradu, pitanje je koje bi nas odvelo daleko od predmeta,³⁰ ali mi i danas možemo vidjeti dvije kuće sa Hektorovićevim grbom³¹ i to u starogradskoj četvrti »Grôd« ili »Pajíz«, tj. na mjestu gdje je u pjesnikovo vrijeme bilo središte Staroga Hvara. Sve nam to može poslužiti za zaključak da je i Petar Hektorović stanovao vjerojatno u jednoj od tih kuća od svoje mladosti i u vrijeme kad započinje u uvalici Tvrdalj podizanjem svog dvorca Tvrdalja³² odnosno dok Tvrdalj nije bio sagrađen da bi tamo mogao preseliti (najkasnije do 1539. godine) i živjeti do svoje smrti.

²⁸ Vidi: Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano sindaco in Dalmazia ed Albania 1553, Commissiones et relationes venetae, II, Collegit et digessit Simeone Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. VIII, Zagreb, 1877, str. 219 i dalje.

²⁹ Vidi N. Duboković Nadalini, o. c. [24 b], str. 17—33 i F. Maroević, o. c. [11], I dio, str. 170.

³⁰ Poznato je iz dokumenata (razdiobe posjeda bilo oporukama bilo parnicama) da su Hektorovići jednu a kasnije i dvije kuće imali u Hvaru (v. npr. dokument u Arhivu . . . o. c. [7], broj privr. inv. I—121, citiran in extenso u radu: C. Fisković, Ljetnikovac Hanibala Lucića u Hvaru, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, god. VIII—IX, Dubrovnik, 1962, str. 205, bilj. 113a), no vjerojatno su svojih kuća imali i drugdje gdje su zbog poslova morali povremeno boraviti, kao što je npr. Hanibal Lucić imao kuću u Starome Gradu (v. C. Fisković, ibid. str. 216, bilj. 134). — O kući u Hvaru v. još i: N. Duboković Nadalini, Kuća Petra Hektorovića u gradu Hvaru, Vijesti muzealaca i konzervatora, god. XI, br. 4, Zagreb, 1962.

³¹ Jedna kuća je u ulici (sadašnji naziv »Zadarska«) neposredno uz obalu gdje se ulica širi u pjacetu sa starijim nazivom »Krožjera«. Druga je na trgu (sada »Trg Pharos«) pred crkvom Sv. Stjepana, dakle u najužem središtu grada. — O kućama u Starom Gradu vidi još: P. Kuničić, o. c. [7], str. 79 i N. Račić, Zaštita gotičke zgrade iz XV. vijeka u Starome gradu, Slobodna Dalmacija, Split, 7. I 1959.

³² Vidi bilj. 8.

Petar je nakon smrti svog oca Marina (1514) postao baštinikom cjelokupnog posjeda,³³ dakle svih kuća u Starom Gradu i drugdje kao i posjeda i zgrada na Tvrđalju. Kako smo već naveli Tvrđalj, uvalica i zgrade tu podignute, postojao je kao jedinstveni kompleks i zasebna cjelina odvojena od grada već nekoliko desetljeća prije Petrova rođenja, tj. od kada je njegov djed Hektor, dobivši povlasticom hvarskog kneza zemljište za gradnju kuće ili skladišta,³⁴ započeo 1448. god. zidanje. Do Petrova rođenja uslijedile su još neke povlastice i ugovori kojima je posjed na Tvrđalju proširivan prema zapadu,³⁵ a također iz sačuvanih dokumenata doznajemo da je pjesnik kao baštinik nastavio proširivanjem i dograđivanjem svog Tvrđalja sve do same smrti.³⁶ U Starom Gradu podiže i crkvu Sv. Roka, istočno uz Tvrđalj, posvećujući joj svojoj zadužbini zaista neobičnu pažnju,³⁷ zatim u crkvi Sv. Petra gradi grob³⁸ i kapelu.³⁹ S tim ostvarenjima donekle se predstavio, no napisavši jednu nesvakidašnju oporuku, Hektorović je ostavio još i izuzetan dokument za proučavanje njegova stvaranja na Tvrđalju i za razumijevanje njegove zamisli, njegova nastojanja i zaokupljenosti radovima na Tvrđalju, koji je — kako je iz oporuke vidljivo — i onda kada se spremao da sve napusti bio njegova najveća briga, jer ga je ostavljao kao nedovršeno životno djelo.

Kompleks zgrada na Tvrđalju još i danas pokazuje tragove osnovne Petrove zamisli, a neki dijelovi kao npr. ribnjak i kula nad njim gotovo u cijelosti stoje onako kako ih je pjesnik podigao. No, tokom stoljeća potrebe grada, razvoj i prilagodavanje zemljišta oko grada za nove gradnje, ulice ili trgove nadvladale su i u Starome Gradu uži interes i pažnju prema specifičnostima Hektorovićeve dvorca. Tako je npr. na tom lokalitetu od nekadašnje uvalice — koju su Petrovi pređi zasipavali podižući kuće (»siccare et facere«) a Petar održavao da bi mu more sezalo do pred dvorac, te i baštinicima u oporuci određuje da su »obligati ogni

³³ Pjesnikov otac u oporuci određuje: »Lo mio herede universal de tutti miei beni mobili et stabili fazzo e lasso Pietro mio fiol...«, cit. iz P. Kuničić, o. c. [7], str. 17.

³⁴ U povlastici providura Antonija Marcella (od 26. lipnja 1448) između ostalog piše: »... unum locum Communis Civit. Vet. loco vocato Tvardagl pro faciendo unam domum seu magazenum...« (usp. integralni tekst dokumenta u A. Zaninović, o. c. [8], str. 156, bilj. 10).

³⁵ Usp. npr. dokument u A. Zaninović, o. c. [8], str. 156, bilj. 12.

³⁶ Vidi o tome: P. Kuničić, o. c. [7], str. 22—23 i A. Zaninović, o. c. [8], str. 170—171.

³⁷ Oporuka..., o. c. [6], str. XV—XVI.

³⁸ A) Oporuka..., o. c. [6], str. IX (»... nella chiesa di s. Pietro martire nella mia sepultura appresso l'altar grando«); — B) P. Kuničić, o. c. [7], str. 33 — dozvola za popravak groba objavljena je in extenso, a spis se sada nalazi u Arhivu..., o. c. [7], broj privremenog inventara I—140.

³⁹ Vidi ugovor za gradnju (P. Kuničić, o. c. [7], str. 32). — D. Politeo u članku objavljenom nakon uklanjanja oltara, vjerojatno ponesen još svježim, donečim dojmovima, uz ostalo piše: »... s ponosom pokazuju (...) Starogradjani na njegovu kapelicu u dominikanskoj crkvi sv. Petra« (v. Vienac zabavi i pouci, god. XXVIII, br. 29, Zagreb, 18. VII 1896).

quinto anno spender un ducato nel scavar della valle di Tvardagl⁴⁰ — tri stoljeća nakon pjesnikove smrti nastao današnji trg.⁴¹ Novi vlasnici Tvrđalja, počev od baštinika iz porodice Hektorovića pa do danas, ne pridržavajući se pjesnikove želje,⁴² mijenjali su izgled perivoja⁴³ i zgradā prema svojim potrebama.

⁴⁰ Oporuka . . . , o. c. [6], str. XXI.

⁴¹ Nasipavanje uvalice završeno je 1880. godine (usp. P. Kuničić, o. c. [7], str. 87).

⁴² »Et non voglio, che alcuna mia fabrica in Tvardagl possi esser remessa, desfatta nè alterata per alcun die miei successori, ma che siano possedute, godute et conservate et instaurate, dove farā bisogno« (usp. Oporuka . . . , o. c. [6], str. XVI). — Prve veće izmjene u unutarnjem rasporedu i vanjskom izgledu dvorca, posebno na svjevernoj fasadi, učinjene su u prvoj polovini XVIII stoljeća, dok je u Tvrđalju živio fideikomisni baštinik Markantun Hektorović; naprotiv, manje izmjene prigodom restauracija i podešavanja potrebama pojedinih baštinika i vlasnika teško je vremenski ograničiti samo na jedno razdoblje jer je taj proces počeo dok je sam pjesnik bio živ, a traje do naših dana (o tome ćemo opširnije pisati razmatrajući arhitektoniku Tvrđalja).

⁴³ Napominjemo da samo uvjetno upotrebljavamo izraz »perivoj« (odn. »veći perivoj« i »manji perivoj« što vrijedi i za druga mjesta u ovom radu — v. npr. bilj. 183), jer smatramo da se to ne može odnositi na svu površinu koja je ograđena i s dvorcem tvori cjelinu, obzirom da je u pjesnikovo vrijeme najvjerojatnije to zemljište najvećim dijelom bilo gospodarskog karaktera, poput okućnice. Stoga inventar zabilježen u Ribanju treba, po našem sudu, locirati neposredno uz dvorac oko ribnjaka, uglavnom gdje je i danas površina sa obnovljenim nasadima. — O inventaru v. Ribanje (stihovi 1149—1158, cit. prema Pet stoljeća . . . , o. c. [2]):

Pohvali perivoj, zide svekolike,
I ribe kim ni broj i sve njih konike,
I stupe kamene ki su pod lozami
I vočke sajene višćimi rukami,
I koji dvižu se čeprisi najviše
I bazde i buse, š njimi tamariše.
Kapare, žafrane od njih ne otklada,
Smokve indijane s listjem kō obada.
Zatim jelsamine po stupih povite,
Žilje, ruzmarine, oleandra cvite.

Ovaj opis renesansnog perivoja s popisom uzgajanih vrsta, koji dosad nisu opširnije obradili hortikulturni stručnjaci, izuzetan je prilog proučavanju razvoja hortikulture ne samo u Dalmaciji nego i u Jugoslaviji. — O izmjenama v. S. Ljubić, o. c. [8a] str. 80, bilj. 7, gdje o baštiniku P. Nisiteu između ostalog piše: »na način englezkih je razredio perivoj«; naime i danas umjesto pjesnikova rasporeda i nasada zatičemo taj raspored (koji je više nalik francuskom nego engleskom) i ostatke raslinja iz posljednjih stotinjak godina.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Matković je objavio članak u kojem je — ukazavši na Hektorovićev doprinos proučavanju povijesti hortikulture — naveo stručan popis raslinja spomenutog u Ribanju (v. P. Matković, Značaj djela Petra Hektorovića za hortikulturu, Hortikultura — jugoslavenski časopis za privredna, praktična i teoretska pitanja iz hortikulture, god. XXXV (XIV), br. 3, Split, 1968, str. 69). — Gđa Laura ud. Politeo nam je saopćila da, prema njenu sjećanju, u »đardinu« najstarije stablo (magnolija) ima oko 80 godina, a ostali nasadi su iz kasnijeg vremena, većinom obnovljeni posljednjih desetljeća.

Ipak, do naših dana nije preživio samo jedan podosta očuvan dvorac nego nešto mnogo više: duh njegova stvaraoca, te nam i danas izaziva zanimanje ovo značajno djelo naše renesansne arhitekture ponajviše zato jer je u znatnom broju sačuvanih epigrafskih spomenika prisutna živa riječ jedne osobite ličnosti.

4

Natpisi na lokalitetu Tvrđalju imaju svoje mjesto i u arhitektonskom razmatranju,⁴⁴ oni su dekorativni element dvorca koji u svojoj ozbiljnosti kao da nije dopuštao veću razigranost i vedrinu renesansnog ukrasa. Dakako, Hektorović nam se i tim putem predstavlja, on i tu komponira svoje doživljaje realnoga svijeta, suzdržava onaj žar koji sunce u tom podneblju pretvara u akciju. Zaokupljenost egzistencijalnim pitanjima umiruje njegovu ekspresivnost, ali on ostaje sonoran, i njegovo djelo, bilo književno ili graditeljsko, ostaje jedan specifičan način izražavanja.

Zanimljivo je da Hektorović na svom Tvrđalju postavlja natpise po sistemu kojemu se samo donekle može naći pravilnost. Naime, dok natpise zatičemo vezane uz arhitektonske detalje kao što su bunari, niše-kapelice, luneta crkvenog portala ili reljefi oko ribnjaka, dakle i kao tumačenje pojedinih dijelova dvorca, dotle ima natpisa koji se nalaze na zidnim površinama bez dostatne simetrije, uglavnom neskladno umetnuti u zidnu masu (dok naprotiv u Dalmaciji ima lijepih primjera skladnog komponiranja natpisa u odnosu na zid ili profilacije, kao npr. u Šibeniku i drugdje), ali vjerojatno zato da istaknu dio zgrade koji nema nikakve dekoracije. Naprotiv, gdje je arhitektonska dekoracija obilnija kao na kuli-belvederu iznad ribnjaka, tu gdje golubinjac i slijepe arkadice raščlanjuju zidnu površinu, graditelj ne postavlja natpise. No, i oni natpisi koji se nalaze tako reći razbacani po Tvrđalju imaju naročit zadatak, jer zidovi koji bi svojom smirenošću i danas već monotonijom sivila stoljetne boje mogli zamoriti bez raščlanjenosti površine ukomponiranjem natpisa dobivaju vrijednost, privlače našu pažnju i uključuju se u stvaranje našeg doživljaja. Ta vrijednost natpisa mnogo je veća danas kad su mnogim preinakama razni dijelovi zgrade ostali bez tako čistih i očuvanih detalja, tako da natpisi bivaju najoriginalniji elementi Hektorovićeva htijenja i ostvarenja. Neki natpisi (uglavnom ulomci) sadržajno nisu vezani uz mjesta, fasade ili ambijente gdje se sada nalaze jer su novim gradnjama i preuređenjem premješteni sa mjesta koje im je bio namijenio pjesnik-graditelj. Lokacija natpisa, kakvu danas zatičemo na Tvrđalju, ima svoju draž i snagu, jer natpisi sadrže jednu posebnu dinamiku sazdanu u čvrstini kamena, dinamiku nabitu u uklesanim mislima.

I koliko je god Hektorović kao autor ili odabirač tekstova ujedno i autor nacрта, veličine i smještaja natpisa, smatramo neophodnim da istaknemo njegove klesare, Aleksandra i druge, kao podosta vješte izvo-

⁴⁴ Vidi djela u bilj. 18 i 19.

đače. Doimlje se da su natpise za pjesnikova života radila uglavnom tri klesara ili su klesani prema uzorcima triju majstora, jer grafija u rasponu od 50 godina varira od onih prvih natpisa sa gotičkim retardacijama preko lokalnog oponašanja klasične kapitale do nekoliko izvrsnih primjeraka u kapitali kvadrati koji čistoćom reza, skladnim dimenzijama i mjerilom podsjećaju na bolje epigrafske spomenike iz epohe staroga Rima.⁴⁵

5

Na dvorcu Tvrdalju, Hektorovićevoj zadužbini crkvi Sv. Roka i kompleksu crkve Sv. Petra s Dominikanskim samostanom, gdje dva epigrafska primjerka upućuju na Petra Hektorovića, danas možemo ustvrditi postojanje 23 potpuno očuvana natpisa i 5 ulomaka od kojih jedan dosad nepoznat, a 6 natpisa koji se u literaturi spominju danas ne možemo vidjeti na zidovima. Na lokalitetu Tvrdalju nalazi se još i 8 natpisa uklesanih i uzidanih nakon pjesnikove smrti pa prema tome na Tvrdalju se danas nalazi, uračunavši sve očuvane natpise i ulomke iz pjesnikova vremena kao i one kasnije nastale, 36 epigrafskih primjeraka (v. tlocrt). Već u Ribanju Hektorović nalazi načina da spomene natpise i njihov broj,⁴⁶ a u literaturi se o broju natpisa susreću različiti podaci,⁴⁷ ali na osnovi ulomaka i očuvanih natpisa i onih koje je prije sto godina zabilje-

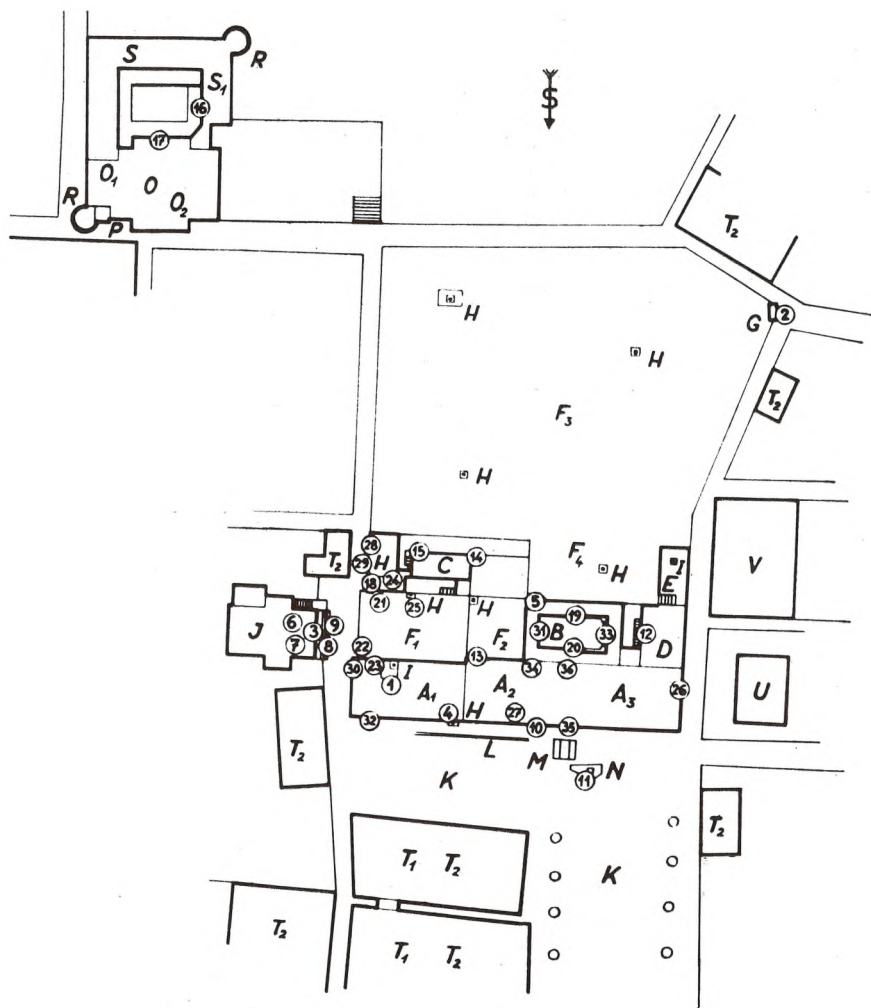
⁴⁵ Natpisi na Tvrdalju još su jedan dokaz da je u Hektorovićevu gradu postojao kontinuitet klasične kulture u doba renesanse i to baš na istom lokalitetu gdje je, kako ćemo vidjeti iz natpisa, bilo rimsko kupalište nedaleko grada (rimski Pharia) isto kao što je bio i Tvrdalj u pjesnikovo vrijeme.

Kad je ovaj rad već bio predan u tisak primijetili smo da se u nekim radovima iznoše sudovi o natpisima na Tvrdalju. Tako N. Duboković smatra da su neki natpisi na grobnim pločama u bivšoj crkvi Sv. Marka i u Franjevačkom samostanu u gradu Hvaru od iste ruke kao i natpisi na Hektorovićevu dvorcu (v. N. Duboković Nadalini, Grbovi u bivšoj crkvi sv. Marka u Hvaru. Publikacija Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, broj 16, Hvar, 1969, str. 54, bilj. 9). Međutim, kad je riječ o natpisima na Tvrdalju, onda treba uvijek tačno precizirati da svi ti natpisi nisu nastali u isto vrijeme, da ih se ne može pripisati istoj klesarskoj maniri zbog znatnih stilskih specifičnosti i razlike u kvalitetu izvedbe pojedinog natpisa — kako smo u tekstu istaknuli — stoga nisu podesne globalne ocjene kad se grafija tih natpisa uspoređuje s drugim epigrafskim spomenicima, u Starom Gradu ili drugdje.

⁴⁶ Usp. stihove 1169—1172 (cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]):

I pisma mu zbroji u kami dilana
I koje gdi stoji na mista zidana.
Sva mu hti pobrojiti, jedno mučat neće,
A jest jih može bit dvadeset i veće,

⁴⁷ Da je Hektorović »22 nadpisa postavio« Š. Ljubić navodi dva puta (Petar Ektorović, Zora dalmatinska, br. 31, Zadar, 29. VII 1844, a zatim isto ponavlja v. Š. Ljubić, o. c. [8 a], str. 25), a treći put o broju natpisa kaže: »Bivaju do danas ovi nadpisi neočkvèrnjeni ondè, gdèno su bili postavljeni od Hektorevića, ima ih 24« (o. c. [8 a], str. 80, bilj. 5). — Drugi autori ne navode broj natpisa, a tek C. Fisković 1957. godine (o. c. [19], str. 96) dobro primjećuje da je natpisa »bilo oko tridesetak«.

Tvrdalj s perivojem i okolnim zgradama

A₁ Najstariji dio dvorca (Račić), A₂ i A₃ Dvorac — (Politeo), B Ribnjak okružen trijemom, C Mjesto (stambena kuća) na kojem bi se moglo locirati kuće za siromahe i putnike, D Etnografska zbirka, E Nedovršena ugaona kula, F₁ Manji perivoj (Račić), F₂ Dio manjeg perivoja uz ribnjak (Politeo), F₃ Veći perivoj (Politeo), F₄ Dio većeg perivoja gdje su bili nasadi opisani u »Ribanju«, G Građeni stup s nišom i datiranim natpisom — vulgo »Sv. Mandalina«, H Bunari boćatne vode, I Bunari kišnice, J Crkva sv. Roka, K Trg Tvrdalj, L Ostatak »bankine« nekadašnje obale, M »Slatina« za pranje rublja (XIX stolj.), N Pjesnikov spomenik, O Crkva Sv. Petra Mučenika, O₁ Mjesto gdje se može locirati pjesnikov grob, O₂ Mjesto (približno) pjesnikova oltara, P Zvonik crkve Sv. Petra Mučenika, R Okrugle kule dominikanskog samostana, S Dominikanski samostan, S₁ Dio samostana gdje su smještene zbirke, T₁ Kuće (XIX stolj.), T₂ Kuće iz XIX i XX stoljeća, U Pošta, V Palača Biankini.

žio Šime Ljubić⁴⁸ možemo zaključiti da je jednom bilo »dvadeset i više« ili preciznije čak 34 natpisa koja je dao uklesati pjesnik-graditelj.

Za pobliže određenje vremena kada su natpisi uklesani i u zidove ugrađeni mogu nam poslužiti neki dokumenti datirani početkom drugog desetljeća XVI stoljeća i kasnije, koji bilježe ugovore ili parnice u vezi s proširenjem Petrova posjeda na Tvrdalju. Ustvrdjivanje redosljeda i vremena kada su podignuti pojedini dijelovi Tvrdalja zahtijeva posebnu analizu, a ovdje ćemo se zadržati uglavnom na problemu nastanka pojedinih natpisa. Za to nam mogu poslužiti tri datirana natpisa, dakako od onih koje je sam Hektorović postavio.

Prvi i među datiranim najstariji natpis (u tlocrtu br. 1) u originalu glasi:

ANNO A SALVTIFERA DOMI
NI NOSTRI IESV CHRISTI
INCARNATIONE MCCCC
XX DIE XXIII FEBRVARIJ

(u prijevodu: *Dana 23. veljače 1520. godine od spasonosnog utjelovljenja Gospodina našega Isusa Krista*). Dakle, ovaj natpis datiran po inkarnaciji upućuje na zaključak da je tu na istočnom dijelu Tvrdalja Hektorović najranije gradio ili dograđivao prije podignutu kuću. Natpis je uklesan u kamenu ploču⁴⁹ koja je uzidana u sjeverni zid bunara⁵⁰ sagrađena unutar zgrade. Veće značenje ovaj natpis ne sadrži osim spomenutog da je datiran po inkarnaciji i da je najraniji datum uklesan na Tvrdalju.

Već Šime Ljubić 1874. god. navodi tekst tog natpisa, ali ga ni on ni kasniji autori ne donose doslovno kako je uklesan⁵¹ i nijedan autor ne

⁴⁸ Usp. Petar Hektorović — 1. Život (Napisao akademik Šime Ljubić), Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića, Stari pisci hrvatski, knj. VI, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1874, str. XXVI—XXVII.

⁴⁹ Dimenzije ploče: duž. 97 cm, vis. 48 cm a od toga profilirani okvir 9,5 cm i ploha sa tekstom 78×29 cm. — U grafiji slova N, M, R i B primjećuje se gotička retardacija dok ostala slova odgovaraju kapitali kvadrati.

⁵⁰ Kapacitet bunara je 72 hl, a voda se slijevala u »pjover« bunara kroz kanal uklesan u kamenu duž sredine južnog zida zgrade, vjerojatno sa terase koja se u pjesnikovo vrijeme nalazila na vrhu zida, tj. iznad sadašnjeg drugog kata.

⁵¹ Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVII) natpis prenosi kurentom i kurzivom, riječi DOMINI NOSTRI IESV samo početnim slovima, a datum arapskim brojevima; — H. Петровскій, tekst citira poput Ljubića, a lokaciju neprecizno: „на колодецъ въ саду“ (usp. o. c. [4], str. 283—284); — P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) natpis citira u 2 umjesto u 4 retka također sa kraticama (D. N. J.), a netačno prenosi datum (XXII umjesto XXIII) i grafiju datuma (MDXX); — C. Fisković (o. c. [18], str. 348) ispravno prenosi grafiju teksta, ali u 2 retka a ne u 4 kako je uklesano.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, akademik Fisković je publicirao svoj novi rad o Hektoroviću spominjući i dataciju ovog natpisa; otprije tačno citiran tekst natpisa s uklesanim datumom (v. C. Fisković, o. c. [18], str. 348 i 349), po drugi put navodi nedovoljno precizno a sada i ispravlja tačan citat navodeći godinu 1521. umjesto 1520. (usp. C. Fisković, o. c. [19], str. 104, bilj. 14 i C. Fisković, Petar Hektorović i likovne umjetnosti, Mogućnosti, br. 5, Split, 1969, str. 566 i 569, bilj. 44).

objavljuje prijevod. To vrijedi i za ostale natpise koje ćemo proučavati, a ako je kao rijedak izuzetak negdje objavljen i prijevod, onda je to samo dodatni faktografski podatak bez razjašnjenja izvora i bez tumačenja šireg značenja; obično se navodi lokacija natpisa i eventualno šturi opis, a to ćemo konstatirati kod razmatranja svakog pojedinog natpisa.

Drugi je natpis (u tlocrtu br. 2) lociran na jugozapadnom uglu lokaliteta, na pragovima niše-kapelice koja je smještena na jednom zidanom stupu.⁵² U profilirani gornji i donji prag uklesan je natpis:⁵³

SANCTA MARIA ORA PRO NOBIS
· M · D · LXVI DIE XVI NOVEMBRIS

(*Sveta Marijo, moli za nas! Dana 16. studenoga 1566*). Takva invokacija uobičajena na raskršćima⁵⁴ omogućava, osim konstatacije o Hektorovi-

⁵² Stup je građen (šir. 157, debljina 85, vis. 262 cm) pravilnim kvadrima u vodoravnim nizovima, dakle načinom kojim je građen Tvrdalj, dok je zid koji s istoka i sjevera dopire do tog stupa vjerojatno iz kasnijeg vremena, jer ga zbog načina građenja nije moguće dovesti u vezu s vremenom kada je Hektorović nadgledao zidanje. Stoga zaključujemo da je stup podignut kao poseban objekt i da datum određuje samo vrijeme njegovog zidanja a ne i ogradnog zida, pa se prema tome ne bismo složili s mišljenjem da je iste godine podignut i »zid, koji ograđuje vrt, jer zapis, koji se tu nalazi, nosi taj datum« (usp. C. Fisković, o. c. [18], str. 349). — Dimenzije niše: šir. 54, vis. 69, dubina 65 cm.

⁵³ Grafija slova odgovara kapitali kvadrati uz primjetno odstupanje u slovu B. Dimenzije gornjeg odn. donjeg praga su 86×16 cm. — Natpis ne navodi Š. Ljubić u popisu iz 1874. god. (usp. o. c. [48], str. XXVI—XXVII), nego ga citiraju P. Kuničić (o. c. [7], str. 29) izostavljajući potrebne a ubilježivši tačke na netačnim mjestima, i C. Fisković (o. c. [18], str. 347) bez triju tačaka uklesanih među slovima rimskih brojeva. — Nije objelodanjen prijevod sa potrebnim tumačenjem lokacije. — U Starom Gradu je u Donjoj ulici (sada Ulica predaka), u četvrti Grôd, na sjevernom zidu jedne urušene kuće koja ima nekoliko gotičkih elemenata (lukovi prozora, profilacije pragova), ispod niše sa profiliranim kamenim okvirom uklesan natpis sa istom datacijom kao i ovaj. Posebno ističemo da je grafija na oba natpisa identična, što se vidi usporedbom reza pojedinih slova (npr. S, P, R, M). Datacija i grafija mogu već dopustiti neke pretpostavke pa smo skloni zaključku da je oba natpisa izradio isti klesar odnosno prema istim uzorcima (slova natpisa na zidu Hektorovićeve perivoja veća su od onih u Donjoj ulici), a također se može pretpostaviti da je i naručilac obaju natpisa ista osoba; možda je zgrada bila vlasništvo Hektorovića. Dakako, u pjesnikovo je vrijeme do te zgrade vjerojatno sezalo more i ta je zgrada nedaleko lokaliteta — Trga Ploče (sada Trg P. Vranjicana), dakle »pri Ploči« pa nije suvišno postaviti pitanje iz koje je kuće Hektorović krenuo na ribanje? — Natpis uklesan kapitalom kvadratom na latinskom jeziku, dosad neobjelodanjen, u originalu glasi:

DOMINE IHESV CHRISTE FILI DEI
VIVI QVI IN CRVCE PEPENDISTI
ET SANGVINEM TVVVM PRO
HVMANA NATVRA FVDISTI
MISERERE POPVLO TVO·M·D·L·XVI

a u prijevodu: *Gospodine Isuse Kriste, sine Boga živoga, koji si na križu visio i krv svoju za ljudsku narav prolio, smiluj se svom narodu! 1566.*

⁵⁴ Smatramo da je tuda prolazio, prilazeći Starom Gradu, put koji je spajao Hvar i Stari Grad još u antičko doba, a služio je stanovnicima otoka kao komunikacija sve do izgradnje ceste (1939). O tom putu vidi M. Zanimović, o pitanju

ćevoj pobožnosti,⁵⁵ proširenje vremenske granice unutar koje je Hektorović postavljao natpise. Međutim, tu granicu još više pomiče natpis u luneti portala crkve Sv. Roka:

AD LAVDEM DEI ET
HONOREM TVVM BEATE
ROCHE TEMPLVM HOC EDIFI-
CAVIMVS ORA EVM PRO NOBIS
ET PROTEGE NOS · M · D · L · X · VIII

(*Ovaj hram podigli smo na slavu Boga i u čast tebi, blaženi Roko. Moli njega za nas i štiti nas! 1569*). Posvetni tekst za natpis na crkvi Sv. Roka Hektorović je bio predvidio u oporuci gdje sa mnogo pažnje opisuje uređenje portala i smještaj natpisa.⁵⁶ Obzirom da je nakon pisanja oporuke živio više od jednog desetljeća, sam je dovršio spomenute radove i umjesto kratkog natpisa »SANCTE ROCHE ORA PRO NOBIS« postavlja ovaj koji i danas stoji nad portalom.⁵⁷ (u tlocrtu br. 3). Iz teksta

kopnene veze između dvaju antičkih naselja otoka Hvara, *Opuscula archeologica*, III, Radovi Arheološkog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1958. — Ovdje treba napomenuti da u Starom Gradu, u četvrti Šiberija (na jednoj kući u sadašnjoj Ulici P. Škarpe) postoji mala niša sa bogatom profilacijom pragova i konzola, pod kojom je uklesan kapitalom kvadratom tekst dosad neobjelodanjenog natpisa:

A V E M A R I A
G R A T I A P L E N A
D O M I N V S T E C V M
M · D · X X X X V

dakle, liturgijski tekst odnosno Gabrijelov pozdrav navještenja (*Zdravo Marijo, milosti puna, Gospodin je s tobom! 1545*), što upućuje na zaključak da je u Hektorovićevu Starom Hvaru bilo rašireno štovanje Madone. Međutim, ova niša i natpis govore i da je u istočnom dijelu grada (gdje je u pjesnikovo vrijeme sa istoka put prilazio gradu) kao i u zapadnom na prilazu gradu bila postavljena uobičajena invokacija.

Kad je ovaj rad već bio predan u tisak, C. Fisković je objelodanio natpis iz 1545. godine, no nepotpuno (v. C. Fisković, o. c. [51], str. 577, bilj. 67).

⁵⁵ Tu je sudeći prema prostoru na dnu niše mogao stajati lik Madone prikazan u reljefu ili slici (na platnu ili drvu), te bismo otklonili mogućnost da je tu »nekoć bio kip Madone« kako zaključuje C. Fisković (usp. o. c. [18], str. 347).

⁵⁶ Oporuka..., o. c. [6], str. XV—XVI.

⁵⁷ Natpis je uklesan u ploču kojoj je osnova 135 cm, visina 67, a polukružni profilirani okvir 23 cm širok. Iznad teksta je urezan u kružnicu upisani križ s krakovima ucrtanim dvostrukom linijom. Krakovi završavaju urezom u obliku slova »V«, a simetralom kutova između krakova povučena je linija. — Iz drugog kodicila pisanog 30. lipnja 1571. godine u Starome Gradu, koji su objelodanili P. Kuničić (o. c. [7], str. 38) i G. Novak (o. c. [7], str. 124), jasno je da su u oporuci predvideni radovi oko natpisa bili završeni, iako crkva još nije bila potpuno dovršena.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, S. Plančić, tajnik Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sistematizirajući Arhiv..., o. c. [7], naišao je na dosad nepoznat i neobjelodanjen dokument koji je zaveden pod broj 146 privr. inventara. To je prijepis jednog dokumenta u kojem se citira (tekst identičan

se razabire da se pjesnik u dubokoj starosti utjecao svecu-zaštitniku od kužnih bolesti (koje su u više navrata zatekle njegov grad) sa više želja i molbi za patronat, no ne samo za sebe nego i za svoje sugrađane što, čini se — i pored toga što je »ora eum pro nobis et protege nos« jedna opća, uobičajena formulacija u invokacijama, pokazuje njegov odnos prema ljudima i osjećaj zajedništva sa sredinom u kojoj živi. Osim Kuničića⁵⁸ ovaj natpis ne bilježe autori koji se bave Hektorovićem ili njegovim Tvrdaljem, međutim potrebno je konstatirati da je natpis osim po dataciji i posveti interesantan i zato jer ima najčišću grafiju kapitale kvadrata (znatnije odstupanje primjetno je samo na slovu B).

Može se pretpostaviti da je ovaj po datumu najkasniji natpis ujedno i posljednji koji je naš pjesnik-graditelj postavio, jer to je bilo svega tri godine prije smrti, a tih zadnjih godina bio je i bolestan i osim toga zadesila ga je druga provala Turaka pa najvjerojatnije iza 1569. godine više nije nastavljao izgradnju a niti postavljao još neke natpise. Stoga smatramo da se spomenuti datiranim natpisima može sa sigurnošću ustvrditi vrijeme klesanja i postavljanja natpisa i proširiti granicu intenzivne izgradnje na lokalitetu Tvrdalju od 1520. preko 1539 — kada je pjesnik već podigao »polaču i dvor«⁵⁹ kasnije od Turaka podosta unište-

do danas očuvanom), opisuje i od starogradskog suca (Tomaso Vidali) potvrđuje stanje natpisa uklesanog »in una lapida riposta sopra la porta dell'ingresso nella Chiesa di S. Rocco in Città Vecchia«. — Usporedbom rukopisâ koji se nalaze u Arhivu, Plančić je ustvrdio da je to rukopis Markantuna Hektorovića iz prve polovine XVIII stoljeća. Prema tome pretpostavljamo da je taj dokument odnosno prijepis bio potreban za neku parnicu koju je Markantun vodio od kada je, nakon smrti svog oca don Matija, postao baštinik Tvrdalja pa do svoje smrti (1704—1766).

⁵⁸ Usp. o. c. [7], str. 31 gdje je natpis citiran sa više grešaka, tj. 3 umjesto 5 redaka, tačke netačno ubilježene i dr. — Prijevod nije objelodanjem, a također nije objašnjeno značenje i vrijednost natpisa.

⁵⁹ Usp. Plemenitom i vrijednom gospodinu Petru Ektoroviću . . . (datirano 3. IV 1539), v. M. Rešetar, Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović. Archiv für slavische Philologie, XXIII, Berlin, 1901, posebno stihove 323—324, 375—376, 437—440 i dataciju u stihovima 511—513:

Polaču i dvor tvoj, koji si sagradil
i gizdav perivoj svijem biljem nasadil;

I Tvrdolj taj luka s božjome ljubavi
tolik trud i muka s morem ju rastavi.

Nu pokli s'utvrdil kraj mora zidove,
njega si pogrdil i sile njegove;
tijem bogu hvalu daj, ki ti da tolik dar
prisušit morski kraj, toliko trudnu stvar.

Tisuću i sto i pet i jošte vrh toga
trideset i devet poroda slavnoga,
travnoga dan treti . . .

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak Fisković je publicirao rad u kojem ponovno ne navodi tačnu dataciju Vetranovićeve poslanice te zaključuje da je

nu⁶⁰ — sve do godine 1569, odnosno datuma uklesanog na luneti portala Hektorovićeve zadužbine, crkve Sv. Roka koja je sastavni dio lokaliteta.

6

U daljnjem izlaganju prvo ćemo se osvrnuti na 6 natpisa spomenutih u literaturi; ti natpisi do danas nisu očuvani ali ne sumnjamo da su postojali obzirom da ih kao očevdac bilježi Š. Ljubić. Smatramo da je potrebno proučiti i tih šest tekstova jer usporedba sa tekstovima očuvanih natpisa pokazuje da bi naš Hektorović zaista mogao biti njihov autor.

Prvi natpis bismo mogli svrstati među one koji daju karakter čitavoj građevini ili pojedinom ambijentu bilo u obliku posvete ili tumačeći svrhu i način građenja. U literaturi je tekst zabilježen u dvije varijante,⁶¹ no mi donosimo onu koju smatramo ispravnijom:⁶²

Hektorovićeva »polača i dvor« sagrađena »nešto nakon 1554. godine«, umjesto — prije 3. travnja 1539. godine (usp. C. Fisković, o. c. [19], str. 101 i C. Fisković o. c. [51], str. 566 i 579); naprotiv u nekim novijim radovima taj datum uopće nije sporan (v. Foretić Hektorovićevo doba na relaciji Hvar—Korčula—Dubrovnik, Dubrovnik — časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja, br. 3, Dubrovnik, 1968, str. 95). — Ovdje bismo dodali da u vezi s datumom početka gradnje na istoj stranici Fiskovićeve rada nalazimo interpretaciju pisanja Š. Ljubića, s kojom se ne bismo složili. Naime Ljubić u svom radu, koji se tu komentira, piše: »... njegovaše Petar poljodjelstvo i graditeljstvo, a ovo navlastito, pošto se primi još za rana (potcrtao N. R.) po svojih osnovah i pod svojim ravnanjem graditi veliku polaču za stan s prostranim ribnjakom i s liepim perivojem...« (o. c. [48], str. III), a znamo da mu je poznato i do kada je bio sagrađen dvorac i kada je počela izgradnja utvrđenja (v. o tome dalje bilj. 168), pa mu se u vezi s tim ne mogu pripisivati neke greške.

⁶⁰ Vidi odgovor..., o. c. [3], npr. stihove 129—130 i 133—135 (cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]):

Domom dohodeći pače ga svaršismo,

Oni dan brojeći koji se dilismo.

Rastarkom ležahu sve stvari jur koje

Jedva se poznahu da su bile moje,

Kê ne znam ja ikad stavim li na svoj red,

⁶¹ Prvu varijantu objelodanjuje Š. Ljubić (o. c. [8a], str. 20) prezentirajući na kraju svog predgovora pismo-odgovor V. Jelčića iz Kotora u kojem između ostalog piše: »Hektorović pametan i mudar čovjek dostojan je naše opaze. Kada se pogleda ona kuća s njegovom pomnjom gradjena u Starigradu (...) koliko sêrdce veseli čitajući nad pisanja pametno namêšćena u svakom njezinu kraju! Pêrvo čita se u najveća slova: — *Omnium Conditori* — ikako hitro u dvê rêči uvêtova svoj dom Svemogućemu! — Njegov zgrad bi podignut u srêd mora, a on nadpisa na drugo mêsto: *Opus in mare totum*.« Iz toga jasno slijedi da je taj tekst stajao na zgradi poput ostalih natpisa. Istina, Ljubić ga ne uvrštava u popis iz 1874. (usp. o. c. [48], str. XXVI—XXVII), ali to nas ne može navesti nâ suprotan sud jer su u tom popisu izostavljena i dva do danas očuvana imakulatistička natpisa. — Drugu varijantu teksta sa ablativom »in mari« spominje P. Kuničić (o. c. [7], str. 27) a to isto mjesto bez komentara u recenziji citira G. Novak (v. Osvrt na »Petar Kuničić, Petar Hektorović, njegov rod i Tvrdalj, Dubrovnik, 1924, Srpska štamparija«, Narodna starina, sv. 7, Zagreb, 1924); istu varijantu navodi i C. Fisković (o. c. [18], str. 345). — Prijevod s valorizacijom nigdje nije prezentiran.

⁶² Tekst s akuzativom »in mare« nepotpuna je rečenica dakle i misao, a osim toga što je tekst leksički ispravniji s ablativom, doimlje nas se da baš takav odgovara ulozi koju je pjesnik namijenio tom natpisu. — Ovaj i ostale neočuvane natpise, koji su zabilježeni u literaturi, navodimo kurentom za razliku od očuvanih.

što u prijevodu znači: *čitava je zgrada u moru*. Isticanje činjenice da je čitavu zgradu podigao u moru može nam se pričiniti kao hvalisanje, ali nikako isprazno, jer time graditelj iskazuje stvarne sposobnosti i umijeće da nasipavanjem usred nekadašnjeg mora sagradi svoj dom. O tom Hektorovićevu pothvatu saznajemo i iz djela njegova suvremenika i prijatelja Mavra Vetranovića koji se veoma raduje da je naš pjesnik uspio ostvariti »toliko trudnu stvar«, »prisušit morski kraj« i uz more utvrditi zidove.⁶³ Obzirom da je Hektorović čitao djela rimskih klasika sigurno mu je bio poznat i Horacijev književni rad. Polazeći od toga zaključujemo da je u sadržaju ovog natpisa mogla postojati i stanovita aluzija prema nekim Horacijevim mislima, kritikama⁶⁴ koje je Hektorović imao na umu i time ih otklanjao od sebe.

Naredna dva natpisa pripadaju istoj skupini jer su označavali karakter odnosno namjenu pojedinih kuća ili dijelova zgrada, a i u literaturi se spominju uz napomenu da su bili nad vratima ili na pojedinim zgradama. Od ta dva natpisa jedan⁶⁵ glasi:

⁶³ Vidi stihove cit. u bilj. 59. — Ovdje bismo spomenuli da Hektorovićev primjer nije usamljen; naime, poznato je da polovinom XVI stoljeća u južnoj Dalmaciji, na sjevernoj obali Pelješa postoji ljetnikovac (sagrađen prije 1563. godine) pjesnika Ranjine, o kojem on sam na jednom mjestu bilježi:

na ovi dvor mili moj sazidan na vodi,
pod koji drijeva broj svakojih dohodi,

(stihovi 5—6 iz pjesme Rečenom gospodinu Maroju — cit. prema Pjesni razlike Đinka Rañine, vlastelina dubrovačkog, Stari pisci hrvatski, knj. XVIII, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1891, str. 84), a o tom dvoru na vodi u odgovoru Ranjini piše i Maroje Mažibradić.

⁶⁴ Vidi npr. Carm. lib. II, 18, 17—22 i Carm. lib. III, 24, 1—8:

tu secanda marmora
locas sub ipsum funus et sepulcri
inmemor struis domos
marisque Bais obstrepentis urges
submovere litora,
parum locuples continente ripa:

Intactis opulentior
thesauris Arabum et divitis Indiae
caementis licet occupes
terrenum omne tuis et mare publicum:

si figit adamantinos
summis verticibus dira Necessitas
clavos, non animum metu,
non mortis laqueis expedies caput.

(cit. prema Q. Horati Flacci Opera, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. MCMLIX).

⁶⁵ Natpis navode: Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVII), F. Maroević (Spomen knjiga o Petru Hektoroviću Starogradaninu (1487—1572), Prigodom 350-godišnjice njegove smrti i otkrića spomen-ploče na Tvrdalju — izdao Odbor građana za proslavu Hektorovića a uredio F. Maroević, Split, 1922, str. 13), P. Kuničić

Pro pauperibus

(*Za siromahe*), a odnosi se na kuću koju Hektorović spominje u oporuci.⁶⁶ U Starome Gradu je već u XIV stoljeću postojala jedna kuća sagrađena vjerojatno kao hospicij.⁶⁷ Također u sklopu Tvrdalja nalazimo kuću na kojoj je, vjerojatno nad ulazom, stajao natpis:⁶⁸

Pro itinerantibus

(*Za putnike*), a putnici su bez dopuštenja gospodara zgrade mogli biti primljeni na stanovanje najviše tri dana.⁶⁹ Ovim natpisima, uz oporuku, Hektorović ne samo da pokazuje praktičnu stranu svog kršćanskog uvjerenja i zbiljski ljudskog odnosa prema bližnjemu, nego nam ostavlja i jasne dokaze o postojanju tradicije humaniteta na području svog užeg zavičaja.

Možemo pretpostaviti da je na Tvrdalju bio ugrađen i sat, jer se u literaturi navodi da je na satu bio natpis,⁷⁰ ali danas ne možemo vidjeti ni tog sata (vjerojatno sunčanog) ni natpisa:

(o. c. [7], str. 29), Pere Ljubić (Petar Hektorović i puk hvarski, Nova Evropa, knj. XXI, br. 6. Zagreb, 1930, str. 409) i C. Fisković (o. c. [18], str. 348); citiran je i u nekim prospektima-vodičima. — Samo poneki autor daje šturo objašnjenje o lokaciji natpisa u pjesnikovo vrijeme.

⁶⁶ »... la prima casa, che serà appresso la porta, sia et se intenda perpetualmente per li poveri de Christo ...« — usp. Oporuka ..., o. c. [6], str. XIV.

⁶⁷ O tome govori natpis iz 1385. godine (u Arheološkoj zbirci Dominikanskog samostana u Starome Gradu) koji uz komentar objavljuje Š. Ljubić (v. Nadpisi iz srednjega doba, II dio, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, god. III, br. 1, Zagreb, 1881, str. 24—25), a zatim ispravljen citira C. Fisković (o. c. [19], str. 104, bilj. 12).

⁶⁸ Natpis navode: Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVII), F. Maroević (o. c. [65], str. 13), P. Kuničić (o. c. [7], str. 29) i C. Fisković (o. c. [18], str. 348); u nekim prospektima-vodičima također je citiran uz šturo tumačenje. — P. Ljubić (o. c. [65], str. 409) natpis citira sa klasičnim latinskim oblikom »itineraribus«. — Oblik »itinerantibus« je ranosrednjovjekovni, a u participnom obliku »itinerantes« (putnici) javlja se kod sv. Ambrozija, Ps 1, 25 (Enarrationes in psalmos, XII).

⁶⁹ »La seconda casa contigua alla sudetta sia et se intenda perpetualmente per viandati (...) ma che non possi esser accettato mai alcuno ad stanziarvi dentro più de tre giorni senza licentia del patron del ditto luogo.« — usp. Oporuka ..., o. c. [6], str. XIV.

⁷⁰ Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVII) bilježi lokaciju natpisa »na satu«, a zadnja riječ tiskana je pogrešno — »acquae«; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) uz natpis naznačuje i lokaciju »na satniku«, a C. Fisković (o. c. [18], str. 348—349) samo bilježi natpis. — Drugom prilikom, govoreći o natpisima koji su nestali ili premješteni, C. Fisković bilježi: »Jedan od njih bio je i na sunčanom satu koji se više ne vidi u građevnom sklopu Tvrdalja, a natpis je premješten (potcrtao N. R.) na zapadna vrata« (o. c. [19], str. 106, bilj. 23). Međutim, trebamo upozoriti na činjenicu da se nije očuvao ni sunčani sat ni natpis koji je bio na satu odnosno da je do danas očuvani natpis — koji je premješten i uzidan iznad vrata na zapadnom pročelju — stajao na drugom mjestu koje se spominje u Ribanju (stih 1165—1163) pa treba uvažiti tumačenje koje je 1874. godine dao akademik Ljubić (v. dalje odjeljak 12. ove radnje). — Svi autori izostavljaju prijevod s razjašnjenjem natpisa.

Tempora labuntur more fluentis aquae

što u prijevodu znači: *Vrijeme protječe poput rijeke*. Tekst na latinskom jeziku je stih u pentametri sa metričkom shemom koju je Hektorović

možda načinio prema jednom Ovidijevu heksametru imajući na umu sadržaj jednog elegijskog distiha.⁷¹ Inače na Tvrdalju su se do danas očuvali neki natpisi pisani u stihovima prema kojima bismo mogli potvrditi naš zaključak da su Hektoroviću bila dobro poznata djela rimskih klasika te da je i njega zaokupljao problem prolaznosti.

Među očuvanim natpisima ima ih nekoliko koji su kao citati preneseni iz Sv. pisma, no i među zapisanim nalazimo dva citata od kojih prvi⁷² iz Matejeva evanđelja:

Si vis ad vitam ingredi serva mandata

u prijevodu:⁷³ *Ako hoćeš ući u život, vrši zapovijedi!* To upozorenje iz Evanđelja (Mt 19, 17) jedna je od uobičajenih Hektorovićevih moralnih pouka o poslušnosti Bogu, a misaono je taj Isusov odgovor bogatom mladiću blizak odgovoru Marti iz Lukina evanđelja (Lk 10, 38—42). Jedan je dio tog odgovora prema zapisu⁷⁴ bio uklesan kao natpis:

Porro unum est necessarium

koji glasi u prijevodu: *Ipak je samo jedno potrebno.*⁷⁵ Lokaciju ovih dvaju natpisa-citata sada ne možemo ustvrditi, ali vjerojatno su bili u jugoistočnom dijelu Tvrdalja gdje su kasnije učinjene znatne izmjene rušenjem starih i dograđivanjem novih zidova, a o tome svjedoče i tu uzidani ulomci natpisa.

⁷¹ Usp. Fasti VI, 771—772:

TEMPORA labuntur, tacitisque senescimus annis;
Et fugiunt, fraeno non remorante, dies.

(Cit. prema P. Ovidii Nasonis Opera omnia, vol. IV, Londini, 1821). — Poznato je da je Hektorović od 144 Ovidijeva stiha iz Remedia amoris u prijevodu načinio 166, stoga se može pretpostaviti njegova veća intervencija i u upotrebi ovog izvora.

⁷² Natpis navode: Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVII), P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) i C. Fisković (o. c. [18], str. 348), ali svi bez prijevoda odnosno potrebnog objašnjenja izvora.

⁷³ Prijevod Lj. Rupčića, Biblija — Stari i Novi zavjet, izd. Novinarska izdavačka kuća »Stvarnost«, Zagreb, 1968, NZ, str. 17.

⁷⁴ Vidi Š. Ljubić, o. c. [48], str. XXVII; — P. Kuničić, o. c. [7], str. 28; — C. Fisković, o. c. [18], str. 348.

⁷⁵ Ovaj prijevod je doslovan tj. prema tekstu Vulgate koju Hektorović citira, te nije identičan prijevodu Lj. Rupčića koji prevodi s grčkog izvora (usp. Biblija — NZ, o. c. [73], str. 60).

Prije nego opišemo ulomke, da bismo zabilježili sve natpise koji se danas nalaze na lokalitetu Tvrđalju, spomenut ćemo 8 natpisa koji datiraju iz kasnijeg vremena, tj. poslije pjesnikove smrti.

Uz sjeverno pročelje Tvrđalja na istoimenom trgu smješten je bunar a na kruni je uklesan natpis (v. u tlocrtu br. 4):

DRAGAVODA

Naziv »Dragovoda« za jedan od pet bunara spominje Hektorović u Ribanjju⁷⁶ te možemo pretpostaviti da je takav natpis postojao na kruni jednog bunara. Međutim, ovaj natpis koji stoji na bunaru, iako je gotovo prije sto godina zabilježen u literaturi s naznakom lokacije koja odgovara današnjoj,⁷⁷ ne možemo vezati uz našeg pjesnika. Naime, bunar je sada na mjestu udaljen 60—70 metara od mora (današnji trg), ali u pjesnikovo vrijeme takva lokacija nije imala opravdanja jer je to bilo svega 2 metra od mora.⁷⁸ Stoga zaključujemo da je bunar i natpis na današnjem mjestu napravljen nakon što je završeno nasipavanje uvalice. Drugo, natpis je uklesan slovima koja po grafiji upućuju na XIX stoljeće te ako je prvobitni pjesnikov natpis zamijenjen novim, kako kaže akademik Fisković, to je onda — po našem mišljenju — učinjeno kada je stara kruna sa nekog bunara bila premještena i upotrijebljena za novi bunar na trgu.⁷⁹

⁷⁶ Usp. stihove 1163—1164 (cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]):

Jednu živu vodu, i drugu, i tretu,
Š njimi Dragovodu, dažjevicu petu,

⁷⁷ Već 1874. god. Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVI) bilježi natpis i to u obliku »Dragovoda« i s naznakom mjesta »na bunarskoj krunici iz pred polače«. Taj oblik natpisa možda ni u Ljubićevo vrijeme nije bio na bunaru, ali ga on navodi vjerojatno prema Ribanju, no taj isti oblik 1924. god., u vrijeme kad sigurno znamo da je već stajao ovaj do danas očuvani, navodi P. Kuničić (o. c. [7], str. 28), zatim neki drugi autori, npr. B. Kovačević (Petar Hektorović vlastelin hvarski, Ribanje i ribarsko prigovaranje, s predgovorom i tumačenjem Božidara Kovačevića, Beograd, 1934, str. 61), a 1940. god. C. Fisković (o. c. [18], str. 349) s napomenom da je stari natpis »na bunaru pred kućom zamijenjen novim«. — Dimenzije krune na bunaru: 135×19 cm, a u sredini je za tekst isklesana ploha 40×10 cm.

⁷⁸ Na trgu se i dan-danas vidi ostatak »bankine« nekadašnje obale koja je na udaljenosti od 2 metra bila paralelna s linijom sjevernog pročelja dvorca.

⁷⁹ Dakako, datum nasipavanja uvalice Tvrđalj (v. bilj. 41) je terminus ante quem non za gradnju ovog bunara, ali po svemu sudeći bunar je više puta obnavljan pa je nova kruna (ova dosad očuvana) mogla biti postavljena kasnije, a prigodom jedne od tih kasnijih obnova vjerojatno je bio uklesan i ovaj natpis.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak J. Tadić, Starograđanin, obavijestio nas je da u njegovu djetinjstvu natpisa nije bilo te da se o kruni tada govorilo da je na trg prenijeta iz dvorca, s nekog starog bunara (što potvrđuje našu pretpostavku). — Još precizniji podatak dobili smo naknadno od svog oca Nikole Račića, naime prema njegovu sjećanju bunar je bio zatrpan a tek 1919. god. je ponovno otkopan i tada je uklesan natpis DRAGAVODA; te radove je izveo grad. majstor Ivan Kovačević-Mirić.

Na južnoj strani zida koji dijeli ribnjak od perivoja postavljen je do sada neobjavljen natpis (v. u tlocrtu br. 5):

CONCORDIA
FRATRVM

Sudeći po ukrasu na ploči i po grafiji, odnosno baroknom kičenju kapitale (npr. slovo R) postavljen je nakon pjesnikove smrti, a vjerojatno i poslije smrti pjesnikove unuke Julije i to prigodom pomirenja na završetku jedne od brojnih parnica među baštinicima,⁸⁰ ali natpis *Bratska sloga* mogao je predstavljati geslo ili želju za dobrim odnosom kako među fideikomisnim baštinicima tako i među kasnijim vlasnicima Tvrdalja potkraj XVIII i početkom XIX stoljeća.⁸¹

Osim na zidovima dvorca i na crkvi Sv. Roka možemo danas ustvrditi postojanje nekoliko natpisa uklesanih, dakako i uzidanih nakon pjesnikove smrti. Crkva sagrađena u XVI stoljeću ima oznake renesansnog stila, posebno na rozeti sred pročelja i na portalu s lunetom, no na crkvi su u dva navrata učinjene znatnije preinake i to prvi put potkraj XVIII a drugi put na kraju XIX stoljeća, što je oba puta zabilježeno datiranim natpisima.

U XVIII stoljeću je dograđen barokni zvonik-preslica na vrhu zabata pročelja i tom prigodom je — po našem mišljenju — ispod samog zvonika postavljen reljef sa prikazom sv. Roka omeđen kamenim okvirom, a na donjem pragu okvira uklesan je dosad neobjavljen natpis (u tlocrtu br. 6):

AN (?) AÑO · DOMINI · 1783

sa datacijom koja odgovara stilu dograđenog zvonika. Međutim, za čitanje ovog natpisa potrebno je objasniti značenje odnosno puni oblik prve riječi-kratice, a s obzirom da ne postoji nikakva zadovoljavajuća analogija s nekom u epigrafici uobičajenom kraticom, ne može se sa sigurnošću ustvrditi pravu dopunu natpisa.⁸² Uvažavajući mogućnost netačnog kra-

⁸⁰ O tome v. P. Kuničić, o. c. [7], str. 48. i dalje. — Kamena ploča ima dimenzije 55×27 cm.

⁸¹ Sadašnji vlasnici Tvrdalja, dvije obitelji Politeo i obitelj Račić, nisu nam mogli pružiti sigurniji podatak za datiranje ovog natpisa.

⁸² U grafiji natpisa nalazimo jedan interesantan detalj a to je u prvoj riječi-kratice slovo »N« koje umjesto druge okomite linije ima udesno zakošenu, tako da se približava izgledu rimskog broja »IV«. U drugoj riječi ligatura je na slovu N što jasno ukazuje na geminatu —nn—. Još treba napomenuti da datum nije uklesan rimskim nego arapskim brojevima što je samo po sebi evidentan element baroka. — Tekst (41 cm dug) je uklesan na donjem neprofiliranom pragu okvira (duž. 54, debljina 5 cm); ostali su pragovi profilirani i to gornji (duž. 65, debljina 10 cm) poput nadvratnika, a okomiti (debljina 11,5, vis. 45 cm) imaju u donjem dijelu izbočenu poluobluciu. Time je omeđena mramorna ploča (šir. 28, vis. 45 cm) s natpisom iz 1898. godine.

ćenja prve riječi mogli bismo abrevijaturu dopuniti na dva načina,⁸³ ali samo jedan smatramo vjerojatnim:

[Dies(?)] AN(niversarius) AN(n)O · DOMINI · 1783

a u prijevodu: (*Na obljetnicu*) *Godine Gospodnje 1783*. što bi obzirom na lokaciju i eventualnu vezu sa uokvirenim do danas neočuvanim reljefom značilo da su radovi završeni na dan sv. Roka, tj. 16. kolovoza 1783. Ova se dopuna čini još realnijom ako se pri zaključivanju uračuna i veliko štovanje sv. Roka u Starome Gradu, gdje se svetac od davnine slavi kao gradski patron i zaštitnik od kužnih bolesti. — Ovakva abrevijatura mogla je nastati ili neznanjem lokalnog klesara ili prema predlošku naručioca koji je po svom nahodanju izveo neuobičajeno kraćenje videći da nema dovoljno mjesta za potpuni tekst. Ipak, možemo dopustiti i pretpostavku da »AN« nije abrevijatura nego da su to samo inicijali Antuna Nisitea,⁸⁴ zeta Markantuna Hektorovića, posljednjeg fideikomisnog baštinka Tvrdalja, ali na tome ne možemo inzistirati jer u dosad poznatim dokumentima nismo našli potvrdu za takav zaključak.

Drugi put su veće izmjene na crkvi, kako smo već naveli, učinjene na samom kraju XIX stoljeća i tom prigodom su postavljena tri nova natpisa.⁸⁵ Jedan je natpis uklesan na plavkastoj mramornoj ploči okruženoj već spomenutim kamenim okvirom, dakle na mjestu gdje smo pretpostavili da je 1783. god. bio postavljen reljef koji je do godine 1898. vjerojatno toliko ruiniran da je uklonjen pa je na tom mjestu postavljen do sada neobjelodanjen natpis uklesan, poput ostalih dvaju istovremenih natpisa, tričrtvrtinskom kapitalom (u tlocrtu br. 7):

A. D.
1898
AD CRUCIS
FORMAM
REDACTUM

⁸³ Dopunu AN = ante (prema A. Cappelli, *Lexicon abbreviatarum*, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane...*, 3. ed., Milano, 1929) moguće je uvažiti samo ako se pretpostavi da je naručilac radova (klesanja) veoma loše poznao latinski jezik, ali kako naručioca zaista nije moguće tražiti izvan kruga uglednijih (obrazovanih) građana ili svećenikâ koji znaju da prilog »ante« stoji samo uz akuzativ, ovu dopunu ne možemo uvažiti.

⁸⁴ Antun Nisiteo oženjen sa Polisenom Hektorović, nije bio oporučni baštinkin jer po oporuci njegova šurjaka don Matija Hektorovića već 1774. god. postaje, uz I. Rafaellija, subaštinkin Tvrdalja sin mu Nikola. Antun nije ni stalno živio u Starom Gradu nego i u Selcima na Braču, tako da zasad ne možemo ustvrditi njegov interes ili sudjelovanje u dogradnji zvonika na pjesnikovoj zadužbini. Ako je pak dogradnja zvonika nakon smrti don Matija završena uz materijalnu potporu Antuna Nisitea, onda bi se moglo pretpostaviti da je on, smatrajući sebe donatorom, uklesao svoje inicijale uz dataciju.

⁸⁵ Velike izmjene potkraj XIX stoljeća izvršene su prigodom obnavljanja crkve koje je poduzeo kanonik don Kuzma Škarpa, starogradski župnik i dekan (tadašnji vlasnik onog dijela Tvrdalja gdje pretpostavljamo da su bile kuće za siromahe i putnike). — Obzirom da ni u tekstu pjesnikove oporuke ni u drugim

što u prijevodu glasi: *Godine Gospodnje 1898. svedena je (crkva) u oblik križa*. Po tome zaključujemo da su uz barokiziranje fasade veći zahvati učinjeni i na pobočnim oltarima-kapelama.

Prigodom tih radova u donjem dijelu pročelja izvršene su najveće izmjene, tako da je i portal produžen prema dolje a u crkvi su novim pločnikom prekriveni grobovi vjerojatno članova Hektorovičeva roda i kasnije osnovane »scholae sancti Rochi«,⁸⁶ o čemu nas obavještava natpis⁸⁷ uklesan na donjem pragu vrata (v. u tlocrtu br. 8):

SODALIBUS SCHOLAE S. R. HIC QUIESCANTIBUS REQUIEM

(*Neka je pokoj članovima bratovštine sv. Roka koji ovdje počivaju*). Po grafiji zaključujemo da ga je klesao isti majstor, odnosno da je nastao u isto vrijeme kad i datirani natpis⁸⁸ (v. u tlocrtu br. 9) smješten na prilazu crkvi, tj. uklesan pod gornjom stepenicom:

PAVIMENTUM MUSIVUM THERMARUM ROMANARUM
REPERTUM A. MDCCCXCVIII SUBEST

a u prijevodu: *Mozaički pod rimskih kupki, pronađen godine 1898, nalazi se ispod (stubišta)*. To je još jedno objašnjenje o uvalici Tvrđalj koja je i Rimljanima bila privlačna pa su tu, dalje od ruševina starog Farosa, na rubu svog naselja (Pharia) gradili i svoje kupelji koje su pripadale, pretpostavljamo, nekoj gospodarskoj zgradi ili ljetnikovcu; nad tim je

izvorima (kao npr. Vizitaciji iz 1579) nismo našli podataka o tlocrtnom obliku crkve Sv. Roka, do sada nismo uspjeli ustvrditi ni u kakvom je stanju bila crkva, ni kada i kakve su preinake izvršene prije nego je crkva odnosno templum »ad crucis formam redactum«, kako bilježi kanonik Škarpa kojega treba smatrati autorom svih triju natpisa. Kanonik Škarpa je na pročelju crkve Sv. Roka, barokizirajući renesansnu crkvu, pridodao nekoliko novih elemenata kao npr. pseudobarokne prozore, zidove koji flankiraju fasadu, kamene klupe i drugo, a ujedno je stare stepenice pred crkvom zamijenio novima. Sve radove je izvodio starogradski građ. majstor-poduzetnik Nikola Račić, pok Jakova. - Nemamo podataka da su do 1898. godine stajale stepenice koje je bio postavio Hektorović nakon što je povlasticom za tu gradnju dobio zemljište pred crkvom (god. 1536. — v. P. Kuničić, o. c. [7], str. 23), međutim možemo kao veoma vjerojatno pretpostaviti da je već Hektorović na tom mjestu otkrio mozaik rimskih kupki (v. o tome dalje bilj. 88).

⁸⁶ Grobove spominje Petar Hektorović: »Et voglio, che delle mie intrade sia fornita tutta la chiesa di san Rocho in Città Vecchia in tutte quelle parti, che li mancarano nela fabrica, et la coperta, et il campanello, et le sepolture, (potertao N. R.) et li tre altari ...« — Oporuka ..., o. c. [6], str. XV, a bratovština je spomenuta u zapisu iz 1579. godine: »Est Confraternitas Sancti Rochi, quae ibi interdum facit celebrare« (v. Davor Domančić, Valierova vizitacija na otoku Hvaru i Visu, Arhivska građa otoka Hvara, I, Publikacija br. 2 Historijskog arhiva u Hvaru, Hvar, 1961, str. 33).

⁸⁷ Dužina teksta je 142 cm. — P. Kuničić (o. c. [7], str. 21) ispravno objelodanjuje tekst natpisa, ali ne donosi prijevod.

⁸⁸ Gornji je redak natpisa dug 117, a donji 86 cm. — Natpis nepotpuno tačno citira P. Kuničić (o. c. [7], str. 21), jer dodaje tačku iza rimskog broja i k tome tekst prenosi kurentom umjesto verzalom, kako je u originalu. — Mozaik o kojem nas natpis obavještava stručno je opisao arheolog don Frane Bulić (v. Fr. Bulić, Ritrovamenti antichi a Cittavecchia di Lesina (Pharia), Bullettino di archeologia e storia dalmata, god. XXI, Split, 1898, str. 111).

više od tisuću godina kasnije Hektorović podigao svoju zadužbinu nastavljaću antiknu tradiciju građenja na tom mjestu.

Na sjevernom pročelju Tvrđalja nalazi se još jedan natpis (u tlocrtu br. 10) iz kasnijeg vremena, tj. spomen-ploča iz 1922. godine postavljena prigodom 350-godišnjice pjesnikove smrti⁸⁹ s namjerom — kao i natpis na postolju pjesnikova spomenika sred trga⁹⁰ (u tlocrtu br. 11) — da se obilježi prigodna manifestacija. Ta spomen-ploča u likovnom pogledu samo je još jedno opterećenje pored mnogih koja su na zgradi ostavila stoljeća.

8

Od nekadašnjih natpisa na Tvrđalju ostala su četiri ulomka koji se sada nalaze uzidani u naknadno podignute zidove. Neki su uklesani kapitalom na latinskom jeziku kao npr.

[— — —] AVXILIVM MEVM [— — —]

⁸⁹ Tekst je objavljivan u dnevnicima, v. npr. Novo doba, Split, 21. VIII 1922. godine, gdje je opširno opisana proslava, a zatim ga navodi i P. Kuničić (o. c. [7], str. 91), ali obzirom da je na oba mjesta citiran s greškama, ovdje ćemo prenijeti potpuni tekst spomen-ploče (šir. 110, vis. 78 cm):

NEKADAŠNJEM · DOMAĆINU
OVE · POVIJESNIČKE · ZGRADE
SVOMU · VELIKOMU · SUGRADJANINU
P E T R U · H E K T O R O V I Č U
G · MCCCCLXXXVII · MDLXXII
MILJENIKU · VILE · SLOVINSKE
U · PROZORJU · UMJETNE · KNJIŽEVNOSTI
HRVATSKE
PRIGODOM · CCCL · OBLJETNICE · NJEGOVE · SMRTI
A · ZA · VRIJEME · ISTOM · IZVOJEVANE
NARODNE · SLOBODE
STAROGRADJANI · SA · SVIH · KRAJEVA · SVIJETA
NA · TVRDALJU · U · DUHU · SJEDINJENI
RADOSNI · HARNI · PONOSNI
POSTAVIŠE
XX · VIII · MCMXXII

⁹⁰ Hektorovićev spomenik na Trgu Tvrđalju, pred sjevernim pročeljem dvorca (poprsje je rad akad. kipara I. Mirkovića iz Splita, a lokaciju je riješio — onda starogradski student — ing. arh. P. Ružević), na prednjoj strani postolja ima tekst:

PETAR HEKTORVIĆ
1487 — 1572

na istočnoj strani:

NA TVARDALJU MOMU
KOJI ME POSVOJI...

»RIBANJE«

a na zapadnoj:

PODIGNUTO
N A 4 0 0
GODIŠNJICU
R I B A N J A
1 9 5 6

na kamenu pragu koji je sada uzidan iznad prozora na unutarnjem, istočnom zidu u zapadnom dijelu Tvrđalja (u tlocrtu br. 12). Ovako krnjim natpisom teško je rekonstruirati tačan tekst nekadašnjeg natpisa. Može se dopustiti nekoliko prihvatljivih dopuna (npr. Deus meus AVXILIVM MEVM), no kao najvjerojatnije pretpostavljamo da je sačuvani ulomak dio teksta koji je bio uklesan prema Starom zavjetu gdje jedna misao glasi: »Auxilium meum a Domino qui fecit caelum et terram« (Ps 121, 2).⁹¹ Sa sigurnošću pak možemo zaključiti da je integralni tekst natpisa bila invocacija s religioznim sadržajem i na osnovi lokacije ovog ulomka posredno ustvrditi da je taj dio zida kasnije podignut, nakon pjesnikove smrti, odnosno prema podacima dobivenim od vlasnika možemo precizirati, tek potkraj XIX stoljeća.

Drugi ulomak na latinskom jeziku, dosad neobjelodanjen (u tlocrtu br. 13), nalazi se na južnom zidu srednjeg dijela Tvrđalja, pod pragom prozora drugog kata. Na kamenu je uklesano odozdo na gore:

[— — D] OMVS [— — —]

⁹¹ Usp. Ps 120, 2 — Biblia Sacra Vulgatae editionis (...) cura et studio Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti, Torino, 1959, str. 632. — Ulomak teksta uklesan je na pragu koji ima profilirani korniž u gornjem i donjem dijelu, a dimenzije očuvanog dijela praga su: duž 88 cm, vis. 25 cm od čega svaki korniž 7 cm; na sadašnje mjesto prag je postavljen zadnjih desetljeća XIX stoljeća, kako nas je obavijestila gđa Laura ud. Politeo. — Ostatak natpisa citira C. Fisković (o. c. [18], str. 346) uz pretpostavku da podsjeća na kip Madone koji vezuje uz invocaciju u niši, no ta invocacija (ONVS MEVM LEVE) je kompletan natpis i integralni dio niše-kapelice kojoj ne manjka nijedan natpis pa se ne može uvažiti ni mišljenje da joj je pripadao ovaj ulomak (v. odjeljak 11. ove radnje). — U Starom Gradu je u četvrti Grôd (sada Istarska ulica) na jednoj kući (sagrađena potkraj XV ili u prvoj polovini XVI stoljeća) sa obje strane ulaznih vrata od dvorišta ugrađen niz od klinastih zubaca (ukupno 14) i na obje strane svakog zupca uklesan je (na 2 posljednja s lijeve strane su po 2 slova) kapitalnim slovima dosad neobjelodanjen natpis (u prvom retku citiramo tekst s lijeve a u drugom s desne strane zupca):

IESVS ADIVTOR MEVS
SALVS D DEVS MEVS

Ovisno o dopuni mogli bismo dopustiti mogućnost da tekst znači: Isus (je) pomoćnik moj, spasenje ove kuće [D(omus)], Bog moj! — Međutim, skloni smo zaključku da ovaj religiozni tekst, invocaciju u drugom retku treba dopuniti:

SALVS D(eus) DEVS MEVS

prema poznatom mjestu u Starom zavjetu, tj. početku Psalma 22 (21), 2 koji glasi: »Deus, Deus meus, quare dereliquisti me?« (usp. Vulgata o. c., str. 460—461) pa bi natpis u prijevodu glasio: *Isus pomoćnik moj, spasenje, Bog, Bog moj!* Moguća veza sa psalmima Starog zavjeta, kao i na sačuvanom ulomku na Tvrđalju, kazuje da je autor ovog natpisa poput Hektorovića dobro poznavao Sv. pismo, odnosno da je u Starom Hvaru religiozna kultura bila na znatnoj razini, što je posebno važno za proučavanje kulturne baštine i prilika u sredini i vremenu kada je živio naš Hektorović.

dakle samo dio riječi koji nam ništa ne kazuje o ostalom tekstu nekadašnjeg natpisa.⁹² Dakako i ovaj ulomak svojom lokacijom upućuje na zaključak da je taj (gornji) dio zida na glavnoj zgradi Tvrđalja podignut naknadno, što će još jasnije pokazati opširnija analiza arhitektonike dvorca, koju ćemo prezentirati drugom prilikom.

U istočnom dijelu Tvrđalja, južno od glavne zgrade gdje su vjerojatno bile kuće za putnike i siromahe, uzidana su u južnom zidu dva ulomka; to su daljnji podaci da je natpisa bilo mnogo više nego što je do danas očuvano i da su u tom dijelu lokaliteta učinjene znatne izmjene, tako da sadašnje zgrade nemaju gotovo ništa karakteristično što bi sačinjavalo organsku cjelinu s drugim, očuvanim dijelovima Tvrđalja gdje je evidentna pjesnikova zamisao i realizacija pod njegovim nadzorom.

Od tih dvaju ulomaka jedan je uzidan na oko 2 metra iznad zemlje; to je omanji kamen (u tlocrtu br. 14) sa bridovima nastalim lomljenjem većeg tesnika s natpisom od kojeg je ostalo nekoliko slova⁹³ nekadašnjeg latinskog teksta. Objavljujući ulomak dopunjujemo nepotpuna slova tako da tekst na ulomku u dosad nepoznatom obliku treba izgledati ovako:

[— — — P] V L [— — —]
[— — — P(?)] H A [— — —]

Mnogo je interesantniji drugi ulomak (u tlocrtu br. 15) uzidan u istom ambijentu ali na razini donjeg praga prozora drugog kata. To je dio nadvratnika koji je upotrijebljen prigodom dogradnje i kod uzidavanja okrenut tako da stoji obrnuto i ostatak teksta koji ovdje objavljujemo u dosad nepoznatom⁹⁴ obliku:

[— — — — — — — — — — CHE]
[— — — M] P O S F E V I C H E

Da li je ovaj ulomak pripadao natpisu koji je naš Hektorović sastavio i postavio to je teško reći kao i za ostale ulomke. Međutim po ovom ulom-

⁹² Ulomak kamena nekadašnjeg natpisa ima u sadašnjem polažaju: vis. 16 a šir. 22 cm, od čega je 7 cm debljina okvira na desnoj strani. — Grafija, iako se doimlje da je dobro izvedena kapitala, ima odstupanja u slovu »V« koje je neispravno klesano, tj. umjesto prve deblje linije nalazimo tanku, dok je druga deblja.

⁹³ C. Fisković (o. c. [19], str. 105, bilj. 23) navodi samo četiri slova, ulomak ne dopunjuje i ne tumači. — Grafija je identična pravilno izvedenoj kapitali kvadrati. Ostatak teksta je uklesan na ulomku kamena kojemu je maksimalna dimenzija: šir. 14,5 i vis. 18 cm.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, akademik Fisković je ponovno objavio 4 slova ovog ulomka dodavši im u donjem redu jedno slovo: »(R)«, tj. slovo koje smo mi na osnovi ostatka dopunili, dakako s rezervom, kao slovo P obzirom da je to vjerojatnije jer je ulomak — po našem sudu — dio natpisa na latinskom jeziku, dok moguću dopunu u gornjem redu nije pokušao (v. C. Fisković, o. c. [51], str. 569, bilj. 44).

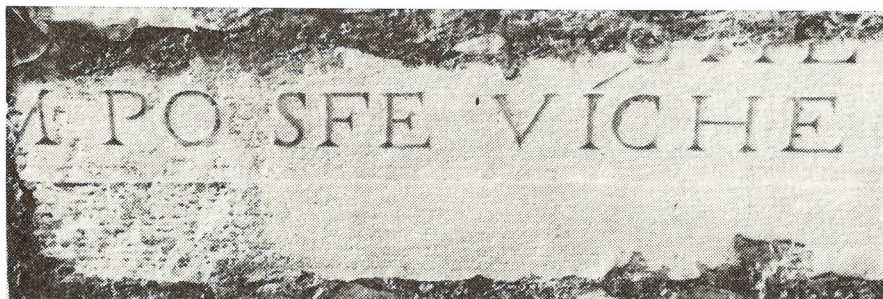
⁹⁴ Vidi C. Fisković, o. c. [19], str. 105, bilj. 23, gdje nisu ubilježeni naglasci, zatim su riječi spojene, a i druge dopune nisu izvedene, — U sadašnjem položaju gornji red ostatka teksta dug je 50, a donji 14 cm; uklesan je na ulomku nadvratnika koji ima dimenzije 95×16 cm.

ku možemo zaključiti da je natpis bio uklesan u rimovanom stihu te ga možemo uključiti u skupinu natpisa pisanih hrvatskim jezikom, a po grafiji, morfološkim oblicima i ortografiji možemo ga atribuirati Petru Hektoroviću. Posebno treba istaknuti da u prilog toj atribuciji govori i identični oblik naglaska koji se nalazi na posljednjoj potpuno očuvanoj riječi u stihu, te možemo pretpostaviti da su i neke druge riječi bile akcentuirane poput onih na jednom od dvaju potpuno očuvanih natpisa (v. dalje odjeljak 10).⁹⁵

9

Hektorovićeve natpise, kako smo već spomenuli, nalazimo na zidovima Dominikanskog samostana i crkve Sv. Petra gdje je prije postojao njegov grob i oltar-kapela. Na tom kompleksu nedaleko svog Tvrđalja Hektorović je potpomagao izgradnju te i u svojoj oporuci određuje da se lemozina od misa utroši »nella fabrica del campanello di esso s. Pietro« odnosno »nella fabrica del monasterio di essa chiesa«;⁹⁶ prema tome možemo ustvrditi njegov doprinos u podizanju do danas očuvana zvonika uz koji je kasnije dograđena okrugla obrambena kula.

U dvorištu samostana, na zapadnom zidu postavljen je ulomak⁹⁷ kamene ploče sa ostatkom teksta nadgrobnog natpisa koji se nastavlja

Ulomak natpisa, br. 15

⁹⁵ Dakako, na ovom ulomku znak poput naglaska možda i nije označavao kvalitet samoglasnika u akcentatskom smislu nego kvantitet sloga, tako da se postizao određeni ritam u metričkom pogledu. — Još bismo napomenuli da očuvana dužina praga iza završetka teksta dopušta zaključak da je prag bio podosta dug i debeo (oko 200×25—30 cm), tako da je pojedini stih — pretpostavljamo prema očuvanim natpisima na hrvatskom jeziku — vjerojatno bio pisan u šesteru, odnosno dvostruko rimovanom dvanaesteru.

⁹⁶ Usp. Oporuka..., o. c. [6], str. X.

⁹⁷ Maksimalna širina ulomka je 32, a visina 24 cm. — Š. Ljubić (o. c. [48], str. VII, bilj. 10) navodi da se ulomak »još danas nalazi u pridvorju manastira sv. Petra na tlu« (potertao N. R.), dakle do 26. V 1874. nije uzidan (!), a od teksta bilježi samo riječi »HECTOR«; — H. Перповский (o. c. [4], str. 57) citira riječ »HECTOR« upućujući na Ljubića kao izvor za taj podatak; — F. Maroević

udesno, a obzirom da je na kamenu uz lijevi rub vidljiv ostatak okvira, zaključujemo da je to lijevi gornji ugao nekadašnje ploče (u tlocrtu br. 16). Problem prvobitnog smještaja natpisa rješava već Hektorović jer nam u oporuci⁹⁸ bilježi podatak o položaju svog groba u crkvi Sv. Petra, a lokaciju pjesnikova groba precizno označava i posljednji Hektorović, don Matij, u svojoj oporuci od 28. I 1773. godine,⁹⁹ te na osnovi tih podataka možemo sigurno odrediti da je grob Petra Hektorovića i njegove majke s desne strane sadašnjeg glavnog oltara u crkvi Sv. Petra Mučenika. Iznad groba pjesnik je postavio natpis koji se u cijelosti vjerojatno očuvao do 1786. godine¹⁰⁰ kada je prigodom grad-

(o. c. [65], str. 13) spominje također samo riječ »Hektor« ne označavajući lokaciju; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 87) nepotpuno i netačno prenosi grafiju slova na ulomku, no označava novu lokaciju pa možemo zaključiti da je najkasnije do 1924. god. ulomak uzidan. Kuničić dobro uočava da je to početak prvih redaka epitafa koji je pjesnik posvetio svojoj majci; — F. Maroević (o. c. [11], II dio, str. 303, bilj. 66), čini se, prihvaća Kuničićovo mišljenje o ulomku, te od slova ne spominje »C« koje se na ulomku može pročitati u donjem retku; — S. Plančić (o. c. [8], str. 377) identično citira ostatak teksta.

⁹⁸ Vidi bilj. 38, stavak A.

⁹⁹ Don Matij želi da ga pokopaju u crkvi Sv. Petra u Starome Gradu »nella sepoltura del q. m. Sigr. Pietro Ettoreo che è dietro il coro dalla parte dell' Epistola« — citirano prema P. Kuničić, o. c. [7], str. 71.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, S. Plančić je objavio članak u kojem ustvrđuje, i na osnovi podataka iz don Matijeve oporuke, da je Petar Hektorović pokopan u crkvi Sv. Petra u Starome Gradu (v. Stjepan Plančić, Konačna ubicacija Hektorovićeva groba, Slobodna Dalmacija, Split, 3. IX 1968).

¹⁰⁰ Natpis, dosad neobjelodanjen, na frontalnu menze glavnog oltara glasi:

SHERTIZA, ET PAVICICH ARAM HANC PETRE, REDEMPTOR
SACRANT AMBOBVS: RESPICE VTRVMQVE DEVS: ANNO DNI
MDCCLXXXVI

a u prijevodu: *Kertiza i Pavičić ovaj oltar, Petre, Otkupitelju, Vama oboma posvećuju. Pogledaj, Bože, na nas obojicu! Godine Gospodnje 1786.* Tekst na latinskom originalu pisan je u elegijskom distihu, no u daktilskom heksametru zbog metrike nije moguće poštovati obje elizije (između prve i druge, te četvrte i pete riječi) jer su autori jednu zanemarili. Obzirom na dalmatinski čakavski izgovor prezimena Pavičić (akcent » na drugom slogu) zaključili smo da su autori zanemarili prvu eliziju, pa metrička shema natpisa izgleda ovako:

$$\begin{array}{cccccccccccccccc} \acute{e} & \cup & \cup & | & \acute{e} & - & | & \acute{e} & - & || & \acute{e} & - & | & \acute{e} & \cup & \cup & | & \acute{e} & - \\ \acute{e} & - & | & \acute{e} & - & | & \acute{e} & || & \acute{e} & \cup & \cup & | & \acute{e} & \cup & \cup & | & \acute{e} & \end{array}$$

Osim devastacije pjesnikova groba koja je učinjena prigodom pregradnje datirane na upravo citiranom natpisu, poznate su još neke kao npr. oskvrnuće iz 1673. — v. [a] P. Maroević, Sudbina groba Petra Hektorovića, Slobodna Dalmacija, Split, 10. VIII 1963. — Smatramo potrebnim da se prigodom projektiliranja odnosno postavljanja nove menze (prema Konstituciji o Sv. liturgiji donesenoj na II vat. koncilu) u dominikanskoj crkvi Sv. Petra izvrši iskopavanje u glavnoj kapeli — kako nam je predložio S. Plančić — ispod sadašnjeg

nje novog glavnog oltara raskomadani natpis i prekriven »Mausoleum sive sepulcrum«, a čini se i grobovi kasnijih Hektorovića, koji su bili smješteni oko sadašnjeg glavnog oltara.¹⁰¹

Prvi redak nekadašnjeg natpisa možemo dopuniti pretpostavljajući, prema ostatku teksta (koji je ispisan kapitalom uz manje odstupanje kod nekih slova, npr. E) na ulomku, da je na ploči bio uklesan opći naslov grobnice, a druge retke (od 2 do 4) dopunjujemo bez poteškoće, jer je — po našem mišljenju — čitav tekst ovog epitafa Hektorović objavio u Ribanju.¹⁰² Stoga navodeći ostatak teksta na ulomku ujedno citiramo (kurentom) našu dopunu i pjesmicu koju je Hektorović objavio te tako rekonstruirani natpis glasi:

H [e c t o r e i s e p u l c r u m]
HECTO [reae Catarina domus probitatis imago]
HIC IAC [et o quantum tam brevis urna tenet]
[Cuius ab exemplo connectes undique lector]
[Quam memorem Famam qui bene vixit habet]

a u prijevodu: *Grobnica Hektorovića. Ovdje leži Katarina, oličenje poštenja Hektorovićeve doma. O kako mnogo sadrži tako malena žara! Po nje-nu ćeš primjeru, čitaoče, potpuno razabrati kako se dugo pamti dobar glas onoga koji čestito proživi svoj vijek. Po sadržaju ova je pjesmica*

pločnika, da bi se otkrili i proučili stari grobovi, a između ostalih i grob Petra Hektorovića i njegove majke.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Maroević je objelodanio opširnije podatke o devastaciji Hektorovićeve groba 1673. (v. [b] F. Maroević, Svjedočanstvo o grobu Petra Hektorovića, Mogućnosti, br. 6, Split, 1969, str. 709—711).

¹⁰¹ Podatke o tim grobovima v. u Arhiv..., o. c. [7], broj privr. inv. I—8, I—141, I—142 i I—143 (usp. npr. ulomke objelodanjene u S. Plančić, o. c. [8], str. 376, bilj. 15).

¹⁰² Vidi Ribanje, o. c. [1], list 43/II; — isto je objavljeno u Stari pisci..., o. c. [3], str. 175; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 32) objavljuje čitav tekst u verzalu, ali originalu neodgovarajućom grafijom. — Epitaf upotrebljavamo kao dopunu ulomka, dakako bez interpunkcija, a citirajući (kurentom) čitav tekst razrješujemo kraticu »undiq;« i ostavljamo verzalno slovo u riječi »Famam« ali u prijevodu nismo smatrali neophodnim zadržati značenje te personifikacije poznate iz djela rimskih klasika. — Dopunjujući prvi redak smatrali smo da je Petrova grobnica (»suum et sue matris Mausoleum sive sepulcrum«) imala opći naslov koji je stajao nad epifatom njegovoj majci, stoga smo odbacili mogućnost dopune s riječima koje su u naslovu tiskanog epitafa, npr. SEPVLCRVM PETRI HECTOREI MATRIS, što bi se moglo upotrijebiti kao dopuna da je pjesnik grobnicu sagrađio samo za sahranu svoje majke.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Maroević je u svom novom radu citirao potpuni tekst epitafa, ali nije ga prenio ni verzalnim slovima da bi ličio uklesanom natpisu a niti je navodeći kurentom tekst prenio prema ortografiji iz prvog izdanja Ribanja, nego sve riječi (osim prijedloga ab) piše velikim početnim slovom; ni ovom prilikom nije pridodan prijevod (v. F. Maroević, o. c. [100 b], str. 707).

tipični laudatio za pokojnika, a Hektorović je slično napisao i svom rođaku Franetu.¹⁰³ Ova četiri stiha po formi su dva elegijska distiha sa metričkom shemom:

♩ ♩ ♩ | ♩ || ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ || ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ -
 ♩ ♩ ♩ | ♩ - | ♩ || ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩
 ♩ ♩ ♩ | ♩ - | ♩ || - | ♩ - | ♩ ♩ ♩ | ♩ -
 ♩ ♩ ♩ | ♩ - | ♩ || ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩

što je jedan od primjera izvrsnog poznavanja latinskog jezika i vladanja klasičnom metričkom.¹⁰⁴

Da li je natpis postavljen istovremeno kada je građen grob ili kasnije, odnosno da li je Petrova majka umrla nakon što je grob bio završen pa je tek tom prigodom, dakle naknadno, pridodan natpis — na to zasad ne možemo odgovoriti, ali sasvim sigurno možemo odrediti vremensku granicu izvan koje klesanje i postavljanje natpisa nije moguće. Iz poslanice koju Hektorović upućuje Nalješkoviću¹⁰⁵ saznajemo da je 1539. godina najraniji datum jer je pjesnikova majka tada bila živa, a možda je živjela i do 16. XI 1541. Zatim, prema dataciji dozvole za popravak grobnice¹⁰⁶ možemo zaključiti da je 1556. godine Hektorovićeva majka već mrtva pa je prema tome vrijeme pisanja Ribanja terminus post quem non za klesanje i postavljanje spomenutog epitafa. Ipak skloni smo zaključku (iako dosad nismo naišli na dokument koji sadrži potrebne podatke) da natpis-epitaf nije klesan odnosno uzidan nad grobom iza 1545. godine, jer već u travnju 1546. Hektorović ugovara gradnju oltara-kapele, a to nije moglo uslijediti neposredno nakon smrti njegove majke niti prije nego što je kompletirao i potpuno dovršio drugi veći posao u istoj crkvi; stoga bismo natpis mogli datirati još ranije.

Prigodom obnove crkve Sv. Petra¹⁰⁷ uzidan je nad južnim portalom u dvorištu spomenutog samostana¹⁰⁸ (u floctu br. 17) koji je po obliku

¹⁰³ Vidi Ribanje, o. c. [1], list 42/II — 43/I; — Stari pisci..., o. c. [3], str. 61—62; — Pet stoljeća..., o. c. [2], str. 232—233.

¹⁰⁴ Vidi Ribanje, o. c. [1], list 38/I, 45/II, 49/I i Stari pisci..., o. c. [3], str. 175—176.

¹⁰⁵ Usp. Odgovor..., o. c. [3], stihove 80—81 (cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]):

Ognjenoj u rati, nudijer misli sada,
 Celjad, stara mati kù mi brigu zada,

¹⁰⁶ Vidi bilj. 38, stavak B.

¹⁰⁷ Crkva Sv. Petra Mučenika je više puta obnavljana, a »... 1894 (...) iz temelja opet bi sagrađena...«, kako je navedeno na natpisu iznad glavnog portala.

¹⁰⁸ Natpis je uklesan na ploči (195×39 cm) kojoj je uništen originalni okvir i kod naknadnog uzidavanja postavljen sadašnji glomazni i neprikladni (20 cm

pjesmica pisana hrvatskim jezikom u 4 stiha sa dvostruko rimovanim dvanaestercima:¹⁰⁹

PVTNICE CHOYI ZNASC // CIMSE RAY DOBIIVAA'
EVO OVDE ISVS NASC // V GREBV POCHIVAA:
POYMVSE POCHLONI // POCTVY BOGA TVOGA:
NECHATE VCHLONI // ODA ZLA SVACHOGA.

širok i neprofiliran) prag. — Već V. Vuletić—Vukasović (Starohrvacki nadpisi u Staromgradu u Dalmaciji, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, god. XI, br. 10, Split, 1888, str. 151) objavljuje natpis ali sa dvije-tri greške, uz oznaku tadašnje lokacije »na crkvi Sv. Petra (crkva oo. Dominikanaca)« što je — po našem mišljenju — dokaz da se 1888. godine natpis nalazio na sjevernoj fasadi stare crkve; — F. Maroević (o. c. [65], str. 13) natpis citira ne poštujući originalnu ortografiju i uz više grešaka; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 32) također navodi tekst sa podosta grešaka; — natpis je citiran i drugdje, npr. u štampi za vrijeme rata.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Maroević je publicirao članak u kojem je s više grešaka citirao tekst ovog natpisa zanemarujući ortografiju na uklesanu originalu (v. F. Maroević, o. c. [100 b], str. 708).

¹⁰⁹ Grafija slova odgovara kapitali kvadrati uz neka manja odstupanja (npr. slova N, E i B), a tekst je ispisan talijanskom ortografijom, te bi u današnjoj transkripciji glasio:

Pŭtniće, koji znâš / čim se râj dobivâ,
Evoôvde Isŭs nâš / u grëbu počivâ.
Pôj mu se poklôni, / poštŭj Bôga tvôga,
Nekâ te uklôni / oda zlà svakôga.

Posebno je zanimljiva ortografija u riječi DOBIIVAA' gdje obje geminate mogu u čakavskom označavati dužinu ili je možda već onda po novoštokavskom naglasak prešao na prvi slog ostavivši dužinu na drugom i trećem slogu; k tome naglasak na posljednjem slogu mogao bi upućivati na stari čakavski oblik — dobivâ — kao historijski prezent. Uz pretpostavku da je utjecaj došljaka-štokavaca na govorni jezik bio znatniji, mogli bismo zaključiti da je razlog složenom pisanju NECHATE prelazak naglasaka na prvi slog (npr. nekâ te), ali dakako to može biti i prema ondašnjoj konvenciji, kao što je skupa napisano POYMVSE. Ovdje bismo upozorili da drugi stih nije poput ostalih pisan u dvanaestercu jer prvi dio stiha ima sedam slogova, ali kod čitanja broj slogova ne utječe na ritam jer je u tom dijelu stiha moguća elizija između prve i druge riječi, kako smo gore naznačili. — Napominjemo da smo transkripciju izveli prema uklesanom tekstu (ujednačivši ortografiju: C = č, CH = k, Y = j, SC = š), a akcentuaciju obzirom na ustvrđeni ritam prema kojemu se — po našem sudu — u ovom slučaju mora sve uskladiti. Međutim, svi ti naglasci i takvi oblici riječi nisu identični današnjem čakavskom dijalektu Starograda, tako je npr.: znâš = znôš; râj = rôj (gen. râja); dobivâ = dobijê, dobivo (prošlo vrijeme: dobivô); ôvde = ovuôd, ôvdi; u grëbu = u grebŭ (nom. griëb, gen. grëba, itd.); počivâ = počijê, počivo (prošlo vrijeme: počivô); pôj = puôj; poklôni = poklôn, pokloni; poštŭj = poštŭj; tvôga = tvuôga, nekâ te uklôni = nekâ te ukloni (imperativ: uklôn, ukloni; nekâ te — kad se pojavljuje zasebno kao fraza); svakôga — svâkoga.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, proučavanjem natpisa došli smo do zaključka (a nakon konzultacije s akademikom Franičevićem) da pjesnik i njegovi sugrađani onda nisu govorili (izgovarali) onako kako smo radi ritma akcentuirali neke riječi. — Dakako, treba imati na umu da je Hektorović pišući ove stihove mogao i odstupiti od nekih odlika govornog jezika sugrađana te neke oblike i naglaske podrediti općim nastojanjima da se nađe zajednički književni izraz u Dalmaciji, na relacijama Split — Stari Grad — Dubrovnik — Zadar.

Natpis je postavljen poslije 29. travnja 1546. godine, tj. nakon što je napravljen ugovor da se u crkvi podigne »sepulcrum seu formam sepulcri dni nri Jesu Xpi«,¹¹⁰ što bi bio najraniji datum i za klesanje ovog natpisa. Obzirom da u pjesnikovoj oporuci (18. veljače 1559) ni oltar-kapela ni natpis nisu spomenuti među nedovršenim radovima, zaključujemo da je gradnja bila dovršena prije tog datuma, ali to ne znači da natpis nije postavljen već oko 1550. godine. Prema tome to je jedan od dvaju najranijih natpisa u kamenu koja poznamo u Dalmaciji, pisanih latinicom i hrvatskim jezikom.¹¹¹ Prvobitni položaj natpisa možemo odrediti prema

¹¹⁰ Vidi bilj. 39.

¹¹¹ Drugi je natpis također vezan uz Hektorovićevo stvaranje (v. odjeljak 10. ove radnje). — Svega 15 godina nakon smrti Petra Hekterovića u Starom Gradu je postavljen jedan natpis na hrvatskom jeziku, pisan starom ortografijom, iznad vrata kuće u jednoj ulici (sadašnji naziv »Zagrebačka«) gradske četvrti Šiberija; možda je ta kuća iz XVI stoljeća u to vrijeme pripadala i nekome iz Hektorovićeve roda, no ovdje je bitno istaknuti da je vlasnik kuće slijedio pjesnikove uzore uklesavši pobožni tekst na hrvatskom jeziku. Ovaj natpis prvi objavljuje V. Vuletić-Vukasović (o. c. [108], str. 151) a zatim C. Fisković (o. c. [19], str. 104, bilj. 10) no oba autora tekst donose nepotpuno tačno pa ga ovdje (upotrijebivši slova najsiličnija uklesanim) prenosimo u originalu:

OPRISLAVNI//CRI3V//VFA
 NIE//BVD//NASE//IERE//BO
 G//ICLOVICH//NATEBI/
 IZDASE 1587

i u današnjoj transkripciji (uz pretpostavku da autor nije bio čakavac nego čakavac, tj. da dijakritički znakovi nisu uklesani jer ondašnja ortografija to nije sadržavala) i sa naglascima označenim na osnovi čakavskog govora i dijalekta današnjih Starograđana (uz napomenu da se danas u Starome Gradu govori umjesto jere — jerbo, a umjesto človik — čovik):

O prislávni križù / ũfanje bud naše,
 jere Bóg i človik / na tēbi izdāše.

Kako se jasno može razabrati, natpis je po obliku distih sačinjen od dvostruko rimovanih dvanaesteraca, dakle po obliku je sličan Hektorovićeve natpisima na narodnom jeziku. — I kao da se iz Staroga Grada proširio po Dalmaciji običaj klesanja natpisa na hrvatskom jeziku, jer već početkom XVII stoljeća nastaju novi natpisi, kao npr. u gradu Korčuli (v. V. Vuletić-Vukasović, Hrvatski nadpis u gradu Korčuli iz 1606. godine, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, god. XIII, Split, 1890, str. 105), zatim u gradu Hvaru 1607. (v. Cvito Fisković, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950—1951. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knj. II/sv. 1/1951, Beograd, 1952, str. 154) i u Zastrazišću na otoku Hvaru 1624. godine (v. N. Duboković Nadalini, o. c. [24 a], str. 82) i natpis otkriven kod pravoslavne crkve u Šibeniku (v. C. Fisković, o. c. [19], str. 104, bilj. 10). — O drugim epigrafskim spomenicima Staroga Graga, uključujući objavljene u bilješkama 53, 54 i 91 i one koje u ovom radu nismo spomenuli, obzirom da to prelazi okvire ove naše teme, opširnije ćemo govoriti prilikom integralnog razmatranja epigrafskih i heraldičkih spomenika, koji — treba odmah naglasiti — imaju izuzetnu vrijednost za povijest grada, a između ostalog npr. i za proučavanje razvoja urbane aglomeracije.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, akademik Fisković je publicirao neke natpise na hrvatskom jeziku pronađene na otoku Hvaru, u Jelsi (koji datira u XVI—XVII stoljeće), te u Svirću i zanimljivi natpis s latinskim i hrvatskim stihovima i s datacijom (7. IX 1629) ispisan na slici u Zračju, zatim jedan natpis pronađen u luci Zavalatici na otoku Korčuli (v. C. Fisković, o. c. [51], str. 571, bilj. 51 i str. 572, bilj. 53).

lokaciji oltara-kapele koji je bio u staroj crkvi Sv. Petra Mučenika »a parte septentrionali inter capellam rosarj gloriosissime virginis matris et angulum a parte ponentis«¹¹² i na osnovu toga zaključiti da je natpis bio uzidan na vanjskom sjevernom zidu kapelice odnosno crkve.

Identičnost posvete oltara-kapele i sadržaja natpisa potpuno je jasna i bez dvoumljenja možemo taj sklad pripisati Petru Hektoroviću. U vezu s pjesnikom dovodi se i velika oltarna pala »Oplakivanje Krista« konačno atribuirana Jacopu Tintoretu,¹¹³ međutim problem tog remek-djela dosad nije potpuno razjašnjen. Naime, treba ustvrditi da li je Hektorović naručilac te slike i da li je portretiran u liku Josipa iz Arimateje a kćerka mu Lukrecija u liku Marije Magdalene te zet Petar Gazarović u liku Nikodema, tj. da li je to samo stara legenda i da li je pjesnik osobno došao u vezu sa svojim mlađim suvremenikom koji mu je izradio sliku za oltar ili je to narudžba nekog pjesnikova baštinika. Uvažavajući činjenicu da Hektorović u oporuci detaljno opisuje nedovršene radove ne čini nam se realnom pretpostavka da je tako značajan podatak zaboravio spomenuti pa je prema tome slika, ako je od njega bila naručena, trebala stajati na njegovu oltaru najkasnije 1559. godine. Mišljenja smo da je Hektorović zaista do tog datuma nabavio oltarnu palu (Pietà) i da je time za života kompletirao svoj oltar-kapelu. Ali to se ne mora odnositi na do danas očuvanu sliku. Poznato je, naime, da su Turci 1571. godine pustošili u Starom Gradu gdje su između ostalog spalili i crkvu Sv. Petra pa možemo zaključiti da je tom prigodom bio znatno oštećen i Hektorovićev oltar-kapela, tj. da su razne vrijednosti odnesene (kao što su Turci odnijeli čitav inventar tadašnje župne crkve Sv. Marije) a

¹¹² Vidi bilj. 39.

¹¹³ Od davnine je u Starome Gradu živjela legenda da je slika rad J. Tintoretta i da je na slici portretiran P. Hektorović, njegova kćerka Lukrecija i zet Gazarović, te je taj podatak unijet u mnoge radove i novijeg datuma (v. npr. Dušan Berić, Skulpture, slike, portreti i panorame na otoku Hvaru, Popis spomenika otoka Hvara, Publikacija br. 7 Historijskog arhiva u Hvaru, Split 1958, str. 98). Zatim je stručna kritika bila svojevremeno ukazala da je to rad mletačkog slikara Leonarda Corone (v. [a] Dr. Grgo Gamulin, »Oplakivanje Krista« od Leonarda Corone u crkvi Dominikanaca u Starom Gradu, Prilozi povijesti otoka Hvara, I, Publikacija br. 9 Historijskog arhiva u Hvaru, Split 1959), ali je naknadno stilskom analizom slika konačno atribuirana Tintoretu (v. [b] Grgo Gamulin, Jacopo Tintoretto sull'altare di Pietro Hektorović, *Paragone — rivista mensile di arte figurativa e letteratura*, god. XVI, br. 183, Milano, 1965); no, prof. Gamulin ujedno smatra da je kronološki i historijski neprihvatljivo inzistiranje na portretima jer su na slici »tipični, uopćeni« Tintorettovi likovi kakve često nalazimo na mnogim kasnijim majstorovim radovima« (v. [c] G. Gamulin, Tintoretto na Hektorovićevu oltaru, *Vjesnik*, Zagreb, 26. VII 1964). Na taj zaključak osvrnuo se prof. Maroević iznijevši mišljenje, na osnovu nekih datuma, da je pjesnik ipak mogao u zreloj dobi Tintorettova stvaranja naručiti spomenutu palu i da »legenda o grupi triju likova u drugome planu Tintorettova djela također nije bez osnova« (v. Frano Maroević, Tintoretto i Hektorović, *Slobodna Dalmacija*, Split, 1, 2. i 3. I 1965).

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, akademik Fisković je razmotrio problem ovog Tintorettovog djela te je istaknuo da tri lika »imaju izrazite crte portreta« ali istovremeno smatra da ti likovi »ne moraju biti portreti« (usp. C. Fisković, o. c. [51], str. 564 i 565).

oltarna slika uništena. Među izvorima za to doba nalazimo i zapis nači-
njen prigodom vizitacije Augustina Valiera iz kojeg saznajemo i o stanju
crkve Sv. Petra i ujedno Hektorovićeve oltara.¹⁴⁴ Prema tome 1579. go-
dine pjesnikov je oltar održavan »ab illis de Lucijs« i bio je »o r n a t u m
p a l a« (!), ali ta oltarna pala zaista ne mora biti ona ista koju je do
1559. godine postavio pjesnik, nego smatramo da je to nova slika posta-
vljena nakon što su Turci spalili crkvu, kada je pjesnikova unuka Julija
Lucić, obnavljajući oltar, mogla naručiti novu palu kod Tintoretta, dakle
u razdoblju od 1571. do 1579. godine.¹⁴⁵ To već ne bi bio prerani datum
za nastajanje ovog kvalitetnog djela s »finom poezijom pejzaža i odmje-
renim patosom prizora« i mogla bi se prihvatiti ocjena prema kojoj u
okviru Tintorettova stvaranja »eliminiranje detalja i stanovito sintetično
tretiranje lica i likova upućuje na nešto kasnije doba«, kako kaže prof.
G. Gamulin. — Dakle, iako su po sadržaju natpis i oltarna pala identični,
smatramo da je natpis uklesan oko 20 godina prije nego je nastalo ovo
do danas očuvano platno.

10

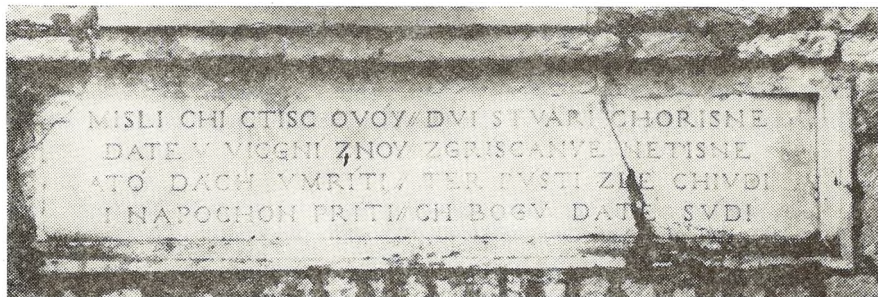
Govoreći o natpisima na hrvatskom jeziku ovdje ćemo se osvrnuti na
još jedan koji je u literaturi mnogo citiran, ali nije nigdje objavljen tačno

¹⁴⁴ Obišavši Stari Grad 22. ožujka 1579. godine Ascanio Randolfo i Laurentio
Albertino bilježe zatečeno stanje u 7 starogradske crkve, te o crkvi Sv. Petra
između ostalog kažu: »Ecclesia Sancti Petri, posita in dicto loco Civitatis Veteris
(...) fuit tempore belli a Turcis combusta, quare in praesentiarum reparatur«.
Dakle crkva je bila spaljena i tada je obnavljana, tj. još je trajala obnova, zapo-
četa valjda odmah nakon turskog pustošenja, pa su u međuvremenu neki dijelovi
crkve bili obnovljeni, tako da isti vizitatori u Starom Gradu o Hektoroviće-
vu oltaru zapisuju: »Altare Sanctae Pietatis, ornatum pala, mappis, candelabris
ferreis, et pallio ex tela, cum lampade continuo ardente, quae alitur ab illis de
Lucijs Fundatoribus dicti Altaris« — usp. D. Domančić, o. c. [86], str. 30 odn. 31.

¹⁴⁵ Dakako, ako bi se ustvrdilo da je Petar Hektorović naručilac ove oltarne
pale, onda bi to bio još jedan vrijedan podatak u prilog rasvjetljavanju njegova
života i veza sa kulturnim središtima s kojima se inače na zavidnoj visini pre-
mjeravao. No, ako se potvrdi tačnost našeg mišljenja, onda bi to značilo da se
pjesnikova unuka, naslijedivši biblioteku i sav dvorac na Tvrdalju, te obnavlja-
jući pjesnikov oltar-kapelu (a to nam dopuštaju i neki autori — v. npr. G. Ga-
mulin, o. c. [113 b], str. 50, bilj. 2) s puno smisla koristila baštinom održavajući
kontinuitet kulturnog stvaranja svog djeda-pjesnika.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, akademik Fisković je iznio neke
podatke koji mogu poslužiti »slobodnom i proizvoljnom zaključivanju« po kojem
bi se očuvanu palu »moglo datirati između 1546. godine, kada je građen oltar
Kristova pokapanja i 1559, kada je Gazarović već bio mrtav«, tj. najkasnije do
datuma (1559) kada je pjesnik dovršio svoju oporuku u kojoj »ne spominje da
njegovu nasljednici dovrše kapelu i dadu učiniti palu na oltaru«, po čemu —
kako zatim piše — »bi se moglo zaključiti da su oltar i kapela bili dovršeni
za vrijeme njegova života« (usp. C. Fisković, o. c. [51], str. 565). — Smatramo,
međutim, da se takav zaključak može primijeniti s a m o na palu koja je na
oltaru stajala do 1571. godine te da je do danas očuvana pala naručena i na
obnovljeni oltar postavljena tek nakon pjesnikove smrti, kako smo u tekstu
istaknuli.

prema uklesanom originalu¹¹⁶ (u tlocrtu br. 18). Taj se natpis nalazi na Tvrdalju i to na zidu prema ulici koja sa Trga Tvrdalja vodi do Dominikanskog samostana i crkve Sv. Petra. Smatramo da je u Hektorovićevo vrijeme natpis bio uzidan na prikladnijem mjestu, negdje uz reljef ili pak komponiran sa starim, nekadašnjim portalom jer mu očito ovo mjesto ne odgovara ni po namjeni tog dijela zgrade, a ni po vezi s nekim obližnjim natpisima¹¹⁷ iako bismo po grafiji mogli zaključiti da je klesan kad i ti natpisi, tj. u istoj fazi građenja Tvrdalja.

Natpis u tlocrtu br. 18

I ovaj je natpis poput prije citiranog po obliku pjesmica pisana hrvatskim jezikom u dvostruko rimovanom dvanaesteru, ali ima neke detalje kao što su naglasci na pojedinim riječima. Prema tim naglascima možemo pri čitanju istaknuti neke rime, međutim ima riječi sa dva ili čak s tri naglaska, pa bi se moglo pretpostaviti da na ovim prvim hrvatskim latiničnim natpisima naglasci imaju i dekorativnu ulogu, dakako

¹¹⁶ Usp. Š. Ljubić, o. c. [8 a], str. 80, bilj. 5; — Š. Ljubić, o. c. [48], str. XXVII; — V. Vuletić-Vukasović, o. c. [108], str. 151; — H. Перповкић o. c. [4], str. 284; — F. Maroević, o. c. [65], str. 12; — P. Kuničić, o. c. [7], str. 27; — B. Kovačević, o. c. [77], str. 61; C. Fisković, o. c. [18], str. 346.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Gabrijel Jurišić OFM je — osvrnuvši se na Znanstveno savjetovanje o Hektoroviću gdje smo (1. 9. 68) iznijeli prijevode i problematiku svih Hektorovićevih i drugih natpisa — objavio tekst ovog natpisa ali nepotpuno tačno (v. Fra Gabrijel J., Hrvatski pjesnik Petar Hektorović o Bezgrješnoj, Marija — vjerski list za Marijine štovateljce, god. VI, br. 10, Split 1968, str. 443).

¹¹⁷ Natpis je uklesan kapitalom kvadratom uz odstupanja u grafiji slova R, E, B, N, G. Dimenzije plohe za tekst su 193×37 cm a oko toga je 8 cm širok nepotpuno očuvan okvir, tako da je veličina kamene ploče 209×53 cm. — Citirajući natpis Š. Ljubić označava i lokaciju »na ulazu u dvorište, gdje su zgrade za putnike i siromahe«, što prihvaćaju H. Перповкић i F. Maroević. P. Kuničić piše »nad glavnim ulazom« što nije tačno, jer se glavni ulaz dvorca nikako ne može vezati uz lokaciju tih vrata iz kasnijeg vremena. Ne može se prihvatiti ni mišljenje C. Fiskovića da je »glavni (...) ulaz bio u pobočnoj ulici sa sjevera«, niti da ovaj natpis na hrvatskom treba čitati iza dvaju natpisa (o imakulističkom problemu) na latinskom jeziku, jer to su sadržajno i jezično dvije sasvim različite i dorečene cjeline.

osim na mjestima gdje imaju vrijednost u leksičkom smislu.¹¹⁸ Inače, ritam koji bismo prema naglascima pokušali slijediti u ovim stihovima nema pravilnosti poznate u klasičnoj metrici a ni ondašnjoj talijanskoj lirici, pa dopuštamo mogućnost da to niti nisu naglasci nego oznake za dugu notu, ako je ovaj tekst bio melografirani. Natpis u originalu glasi:

MISLI CHÍ CTÍSC OVÓY // DVÍ STVÁRI CHORISNE
 DATE V VICGNÍ ZNÓY // ZGRÍSCÁNYĚ NETISNE
 ATÓ DACH VMRÍTI // TER PŮSTI ZLÉ CHIVDI
 I NAPOCHON PRÍTI // CH BOGV DATE SVDÍ

Sadržaj natpisa potpuno je jasan i nepotrebno je prevođenje ili opširnija analiza, jer ukazujući na »dvi stvari« Hektorović upozorava na smrt i

¹¹⁸ Transkripcije koje su dosad izvedene (npr. Петровскии, Maroević, Frančević) nisu potpuno tačne, a naglasci uopće nisu objašnjeni. Treba dodati da je natpis pisan talijanskom ortografijom te da se neki suglasnici, odn. skupine suglasnika ne mogu na svakom mjestu isto transkribirati, npr. »CH« u riječi CHÍ = ki, CHORISNE = korisne, DACH = da ć, CHIVDI = čudi (o tome v. npr. i T. Maretić, Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima — Petar Hektorović, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. IX, Zagreb, 1889, str. 22—23). Zatim, u svim riječima isto označeni naglasak (tj. »acuto« prema tal. oznakama koje za naše riječi upotrebljava npr. Ardelio Della Bella u Dizionario italiano-latino-illirico, Venezia 1728) nema istu vrijednost, tj. negdje označava kvalitet a negdje kvantitet samoglasnika. K tome primjećujemo da je errore lapicidae iza riječi VMRÍTI uklesan poput zarez a znak nalik uklesanim naglascima. — Mišljenja smo da u današnjoj transkripciji i sa suvremenim znakovima za naglaske u čakavskom dijalektu natpis treba izgledati ovako:

Mišli, kí čtíš ovôj, / dvi stvâri korisne
 Da te u vičnji znôj / zgríšaniē ne tisne,
 A tó: da ć' umrîti, / ter pŭsti zlē čŭdi,
 I nâpokon prîti / k Bôgu da te sŭdi.

Napominjemo da smo akcentuiranje proveli slijedeći uklesane naglaske, a riječi koje su klesane bez naglaske akcentuirali smo prema današnjem govoru Staro-gradana. Međutim, u današnjem čakavskom dijalektu Hektorovićeve grada, odn. u govoru Starogradana, mnogi oblici riječi te izrazi za isti sadržaj, a posebno naglašeni slogovi (u riječima koje su ostale nepromijenjene) nisu identični naglašenim mjestima uklesanim na natpisu. To se može zaključiti po ovim usporedbama: mišli = mišli, pensôj; kí čtíš ovôj = tí koji štiš (štíš) ovô; stvâri = stvôri; vičnji = višnji; znôj = znuôj, ali češće: pôt, a glagol samo: potit, ispot' se, pridjev: pôtan (jer u dijalektu Starogradana: znôj — na knjiž. jez.: znaj); zgríšaniē = zgríšienje, grîh; tó = tuô; da ć' = da 'š; umrîti = umrît; pŭsti = pŭst, pŭstî; zlē = zlē, ali na knjiž. jez.: zao, zla, zlo = u dijalektu; tãman, tãmnô; tómnô; čŭdi = u ovom slučaju: intencjŭni (intencjŭn = na knjiž. jez.: namjera; nŭrôv, čŭd = na knjiž. jez.: čŭd); nâpokon = u ovom slučaju i: na kŭnju (kŭnje = na knjiž. jez.: zadnje, ono što je na (k)raju); prîti = u današnjem govoru Starogradana: duôć ki miškômu; k Bôgu — ki Bôgu, prid Bôga (i: prîd Boga).

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Jurišić (o. c. [116], str. 443) je umjesto transkripcije prezentirao prijevod davši time svoje shvaćanje i interpretaciju Hektorovićeve poruke.

posljednji sud, a to u sklopu njegovih misaonih preokupacija nije jedini tekst koji govori o tome.

Slično upozorenje susrećemo na južnoj strani ribnjaka; to je kombinacija natpisa¹¹⁹ i u dubokom reljefu prikazana simbola smrti, lubanje i bedrenih kostiju (u tlocrtu br. 19). Na ploči je uklesan¹²⁰ sljedeći natpis:

RESPICE QVOD SALVANT NEC OPES NEC GLORIA MVNDI
NON DECOR AVT AETAS MORS QVIA CVNCTA RAPIT

Tekst na latinskom je po obliku elegijski distih sa metričkom shemom:

$\begin{array}{cccc|cccc|cccc|cccc|cccc}
\text{u} & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & - & & & \text{u} & || & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & - & & & \text{u} & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & - & & & \\
\text{u} & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & - & & & \text{u} & || & \text{u} & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & \text{u} & \text{u} & & \text{u} & & & &
\end{array}$

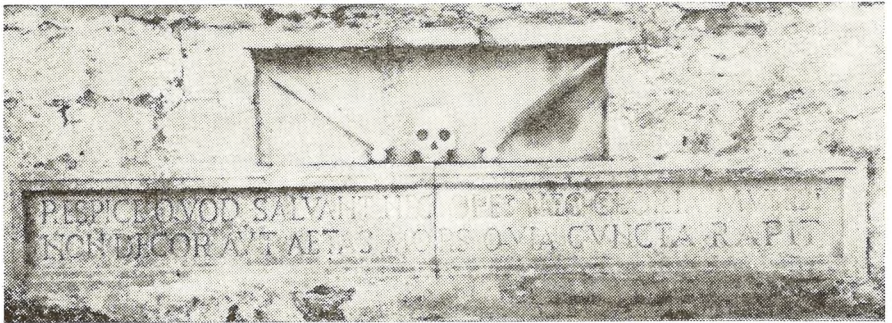
što pokazuje potpunu pravilnost u tvorbi tog poznatog klasičnog metra sa daktilskim heksametrom i pentametrom, a u prijevodu glasi: *Imaj na umu da ne spasava ni bogatstvo ni svjetska slava ni ljepota ili dob, jer smrt sve grabi.*

Ova pouka potpuno je u skladu sa ostalim moralističkim tekstovima koje je Hektorović uklesao i uzidao po Tvrdalju a posebno na ribnjaku. Misao izražena na ovom natpisu otkriva nam jednu Hektorovićevu preokupaciju: rješavanje problema čovjekove egzistencije, a tu problematiku je vjerojatno našao u lektiri kojom se služio. Iz odgovora upućenog Na-

¹¹⁹ Natpis je uklesan na ploči od dva jednaka dijela s ukupnom duž. 240 i vis. 33 cm, a od toga je ploha za tekst 228×23 cm i okvir širok 5—6 cm. Iznad toga je reljef dimenzija 99×32 cm. — Š. Ljubić (o. c. [8 a], str. 42, bilj. 1) uspoređujući završetak druge Hektorovićeve poslanice H. Bartučeviću tj. 2 elegijska distiha s ovim natpisom »pod okostnicom smerti« citira tekst dodajući interpunkcije, zatim isto ponavlja (o. c. [48], str. XXVI) netačno ubilježavajući lokaciju »povrh tjemeneice sa dvije bedrokosti«; — Ida von Düringsfeld (Aus Dalmatien, II, Prag, 1857, str. 120) tačno označava lokaciju »... an den Mauern der Peschiera (...) unter einem Todtenkopf ...« a uz tekst citiran kurentom i s pridodanim interpunkcijama navodi njemački prijevod; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) označavajući položaj natpisa vjerojatno se povodi za Ljubićem i krivo konstatira »nad mrtvačkom glavom«, a tekst citira verzalom s manjim greškama i mijenjajući kapitalno V u slovo U; — B. Kovačević (o. c. [77], str. 61) natpis citira kurentom, dodaje interpunkcije a u prijevodu se približuje pravom izrazu, no izostavlja potrebno tumačenje; — Poput B. Kovačevića natpis citira Ante Tadić (Ribnjak Petra Hektorovića u starigradskom »Tvrdalju«, Novo doba, Split, 14. VIII 1937), a i prevodeći tekst ostaje kod čiste faktografije; — C. Fisković prvi put objavljuje s ispravnom lokacijom i potpuno ispravno citira natpis bez prijevoda ili tumačenja (o. c. [19], str. 103, bilj. 9).

¹²⁰ Natpis je nastao u vrijeme građenja Tvrdalja (do god. 1539), ali se po grafiji donekle razlikuje od ostalih natpisa na ribnjaku, naime grafija slova pokazuje odstupanje od kapitale kvadrate i izduženjem slova podsjeća na rimske epigrafske spomenike iz kasnog carstva, kao što su npr. fragmenti dvaju natpisa iz doba cara Dioklecijana pronađeni u Tunisu (v. René Cagnat, *Cours d'Épigraphie latine*, Edizione anastatica, Roma 1964, tabla XIX).

lješkoviću¹²¹ saznajemo da je Hektorović čitao Boetijevo djelo, dakle *De consolatione philosophiae*, gdje je u dijalogu Filozofije i Boetija razmatran smisao i vrijednost čovjekova života, a posebno čovjekova sreća kao glavni etički problem koji preuzima naš pjesnik i u ovom distihu izražava svojim riječima. Hektorović Nalješkoviću tumači Boetijevu misao¹²² spominjući »tež stvari četiri gđino gospoduju« (potcrtao N. R.), dakle zaokupljen je istim problemom koji nalazimo i u sadržaju ovog natpisa na ribnjaku.

Natpis u ribnjaku, br. 19

Razmatrajući ostale natpise možemo ustvrditi da je Hektorović bio obrazovan kršćanin i da je dobro poznao Bibliju, Stari i Novi zavjet. Nekoliko sljedećih natpisa ima izvor u Bibliji, tj. ili su preneseni ad litteram ili se pak po duhu i smislu mogu vezati uz pojedine dijelove te knjige. Tako na sjevernom zidu koji s arkadama omeđuje ribnjak stoji u

¹²¹ Usp. *Odgovor...*, o. c. [3], npr. stihove 1—6 i 25—26 (cit. prema *Pet stoljeća...*, o. c. [2]):

Knjige Severina tko vidi al čuje,
 Sluge božje sina koga carkva štuje,
 Ki složi taj štinja mnogim za utihu,
 Ljubavju uminja stegnuti ki bihu,
 On dobro poznaje po tomu pisanju
 Ča nam smutnju daje razborju i znanju.

Nije na svojoj miri svit, pamet smućuju
 Tež stvari četiri gđino gospoduju.

¹²² Na jednom mjestu odgovarajući Filozofiji Boetije npr. kaže: »Atqui video, inquam, nec opibus sufficientiam, nec regnis potentiam, nec reverentiam dignitatibus, nec celebritatem gloria, nec laetitiam voluptatibus posse contingere« — usp. *De cons. phil.*, III, 217, *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, sv. 63 (Accurante J. P. Migne), Parisiis 1882, str. 754—755.

vrijeme zidanja ukomponirana sa natpisom (u tlocrtu br. 20) plitka udubina, što nam kazuje da je tu stajala kamena ploča sa reljefom poput onih nad ostalim natpisima oko ribnjaka. Ispod tog udubljenja uklesan je tekst:¹²³

MEMORARE NOVISSIMA

u prijevodu: *Sjeti se posljednjih stvari!* Ovdje bismo lat. riječ »novissima« mogli shvatiti i kao »posljednje« odnosno »smrt« i dosljedno tome prevoditi, ali smatramo da prema sustavu Hektorovićevih misaonih preokupacija u riječi »novissima« trebamo potražiti eshatološki smisao; stoga treba potpuno odbaciti tumačenje tog izraza prema značenju kakvo je imao npr. kod rimskih klasika.¹²⁴ — Ne sumnjamo pak da je ovaj natpis izravni citat iz Starog zavjeta gdje integralna misao glasi: »In omnibus operibus tuis memorare novissima (potcrtao N. R.) tua et in aeternum non peccabis«,¹²⁵ a uklesane riječi upotrijebljene su, po našem sudu, prema shvaćanju XVI stoljeća kad je riječ »novissima« bila opće mjesto u moralnom propovijedanju i značila je posljednje stvari: smrt, sud, pakao i raj. — Inače, natpis je očito bio postavljen s namjerom da na ribnjaku, tom dijelu dvorca koji je služio za odmor i razonodu, stalno podsjeća na »posljednje stvari« da se ne bi zaboravile u opuštenosti ladanjskog života.

Sljedeće natpise kojima su izvori u Sv. pismu nalazimo u istočnom dijelu Tvrđalja, a prvi (u tlocrtu br. 21) koji navodimo uzidan je u južni zid sadašnjeg manjeg vrta. Ulijevo ispod natpisa smještena je jedna puškarnica što znači da je taj zid jednom bio vanjski, tj. da su zidovi južnije od spomenutog vrta podignuti kasnije. No, obzirom na skladna slova kapitale kvadrata smatramo da se ovaj natpis ipak mora datirati među kasnije klesane, dakako u okviru vremenske granice koju smo prije postavili. Natpis¹²⁶ u originalu glasi:

MELIOR EST OBEDIENTIA QVAM VICTIME
SANCTI PETRE ET PAVLE ORATE PRO NOBIS
DOMINE IESV CHRISTE MISERERE NOSTRI

¹²³ Natpis je uklesan na ploči veličine 121×33 cm, kojoj je ploha za tekst 109×21 cm, a obrubljena je profiliranim okvirom šir. 6 cm. Iznad te kamene ploče je udubina sa dimenzijama 76×31 cm, a u sredini udubine je još jedno okruglo udubljenje promjera 29 cm. — U grafiji se primjećuje gotička retardacija (R, N i M) i odstupanje od kapitale kvadrata u smislu izduženja slova, te bismo klesanje natpisa postavili u isto vrijeme kad je nastao i natpis RESPICE... na suprotnoj, južnoj strani ribnjaka. — Natpis navode: Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVI) i A. Tadić (o. c. [119]) kurentom, a Tadić pokušava i prevodenje; — C. Fisković (o. c. [18], str. 347) ispravno citira uz naznaku lokacije.

¹²⁴ Vidi npr. Tac. An. 12, 20 (novissima exempla = ove zadnje, nedavne kazne) ili Tac. An. 6, 50 (novissima exspectare = očekivati najgore).

¹²⁵ Usp. Ecclesiasticus odn. Sir 7, 40 (prema Vulgati, prema grč. i hebr. izvorniku je 7, 36), cit. prema Vulgata, o. c. [91], str. 723. — U prijevodu isto mjesto glasi: »... misli na svoj konac...«, usp. Biblija-SZ, o. c. [73], str. 672

¹²⁶ Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVII) objavljuje natpis kurentom i s greškama; — P. Kuničić netačno navodi tekst i odvojeno citira retke, a i ne poštuje origi-

Prvi je redak (u prijevodu: *Bolja je poslušnost nego žrtve*) natpisa uklesan prema misli koju nalazimo u Starom zavjetu, a glasi: »Melior est enim obedientia quam victimae« (I Rg 15, 22).¹²⁷ Hektorovićevu je uvjerenju, čini se, više odgovarao smisao koji je stajao kod Samuela, tj. njemu je bliža — u kontekstu ostalih uklesanih misli — koncepcija o poslušnosti, odnosno o izvršavanju Božjih zapovijedi nego uključivanje ljubavi ili milosrđa u taj odnos. Stoga kad Hektorović bira tekst iz Sv. pisma on za iskazivanje problema žrtve i svojih preokupacija oko toga ne koristi misli kao što su npr.: »Jer ljubav mi je mila, ne žrtve« (Hoš 6, 6) ili »Više volim milosrđe nego žrtvu« (Mt 9, 13).¹²⁸ Čini se pak, da se u citatu prema Samuelu nalazi misao koja je u skladu, kako smo već istaknuli, s njegovim uvjerenjem i orijentacijom.

Preostala dva retka na natpisu (*Sveti Petre i Pavle, molite za nas! i Gospodine Isuse Kriste, smiluj nam se!*) ne sadrže neku posebnu značajku

Natpis u perivoju, br. 21

nalnu grafiju slova (o. c. [7], str. 28); — natpis ispravno objavljuje C. Fisković (o. c. [18], str. 346). Ni jedan autor precizno ne označava lokaciju natpisa a ni prijevod s tumačenjem. — Natpis je uklesan na kamenoj ploči dimenzija 166×33 cm od čega je ploha za tekst 154×21 cm a podosta uništen okvir 6 cm. — Grafija se odlikuje čistim rezom a od kapitaie kvadrata odstupaju samo slova E, B i R. U prvom retku su riječi OBEDIENTIA i VICTIMAE klesane prema srednjovjekovnoj ortografiji, vjerojatno zato jer su se u Hektorovićevo vrijeme tako izgovarale, a ne OBOEDIENTIA i VICTIMAE prema klasičnom izgovoru (obojdentia odn. viktimaj).

¹²⁷ Citiramo prema Vulgata, o. c. [91], str. 217. — Isto mjesto (I Sam 15, 22) Stjepan Hosu prevodi: »...poslušnost je vrednija od najljepše žrtve...«, usp. Biblija-SZ, o. c. [73], str. 229.

¹²⁸ Usp. Biblija-SZ, o. c. [73], str. 889. odn. Biblija-NZ, o. c. [73], str. 7.

jer to su dvije zazivne rečenice česte u religioznim tekstovima kojima se služio i Hektorović.

Međutim, ispod navedenog natpisa kao sastavni dio kompozicije nalazi se, desno od već spomenute puškarnice, mala rozeta a neposredno ispod te rozete uzidana je i mala plitka niša; oba dekorativna elementa znatno osvježuju tu zidnu površinu i s natpisom tvore skladnu dekorativnu cjelinu.¹²⁹ U poljima usred rozete i niše, pretpostavljamo, Hektorović je bio postavio minijaturne reljefe ili slike sv. Petra i Pavla odnosno Krista na koje se odnose invokacije u gornjem natpisu.

Na istočnom zidu u istom vrtu uzidana je oveća niša s bogatijim arhitektonskim elementima, složenije konstrukcije od ostalih dekorativnih detalja vezanih uz natpise na Tvrđalju. Ova niša-kapelica (u tlocrtu br. 22) ima podosta naglašene ali nedovoljno usklađene elemente te lako primjećujemo glomaznost konzola koje sa obje strane podržavaju gornji prag-nadstrešnicu a dižu se na profiliranom i dimenzijama niše-kapelice primjerenijem donjem pragu.¹³⁰ U donjem dijelu niše, gdje je prostor raščlanjen dvjema stepenicama, na okomitoj plohi gornje stepenice uklesan je kapitalom kvadratom natpis:

ONVS MEVM LEVE

što je ad litteram citat iz Matejeva evanđelja (Mt 11, 30), a u prijevodu glasi: *Moje je breme lako*.

Da bismo odgovorili na pitanje što je stajalo u toj niši-kapelici, na koga se odnose te riječi tj. kome ih je Hektorović upravio, potrebno je pogledati nešto širi tekst iz Evanđelja gdje se nalaze riječi uzete za citirani natpis: »Uzmite jaram moj na se i učite od mene, jer sam krotka i ponizna srca. Tako ćete naći pokoj svojim dušama, jer jaram je m o j sladak a m o j e breme lako« (Mt 11, 29—30).¹³¹ Iz ovog je citata vidljivo da se riječi u Evanđelju odnose na Krista kome se i graditelj kapelice utječe, stoga bismo mogli pretpostaviti da je na tom mjestu bila postavljena slika ili reljef takva sadržaja, tj. poprsje: Krist s trnovom krunom na glavi i pognut pod težinom križa koji nosi na ramenu.

Navodeći natpis¹³² autori različito objašnjavaju sadržaj odnosno lokaciju, tako npr. Šime Ljubić uz tekst natpisa stavlja objašnjenje o mjestu: »pod slikom bl. djevice Marije«; to preuzima bez komentara P. Kuničić

¹²⁹ Rozeta ima promjer 23,5 cm, od toga je: 2 cm vanjski okvir, 7 cm široko kružno polje s 14 latica, a zatim još jedan okvir od 1,5 cm kojim je omeđen središnji krug s promjerom od 13 cm. — Niša ima stranice unutarnjeg kvadrata 8 cm, jednostavno profiliran okvir širok oko 4,5 cm i stranice vanjskog kvadrata 17 cm.

¹³⁰ Nišu-kapelicu omeđuje donji prag dimenzija 85×13 cm, sa strane po jedna konzola vel. 14×71 cm i gornji prag tj. podosta ruimirana nadstrešnica duž. 88 cm. U donjem dijelu niše su dvije stepenice (50×9 cm) i to donja s vodoravnom plohom 12 cm, a iznad gornje je šupljina duboka 17, šir. 50 i vis. 53 cm.

¹³¹ Usp. Biblija-NZ, o. c. [73], str. 10.

¹³² Natpis objavljuje Š. Ljubić kurentom (o. c. [48], str. XXVII) a P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) verzalom ali umjesto slova V stavlja U. — Dva puta natpis

dok C. Fisković ovaj natpis spominje govoreći o udubini »u kojoj je nekoć bio kip Madone, koji pjesnik spominje u oporuci«. Međutim, Hektorović u oporuci ne govori o kipu nego o slici ili liku bl. Djevice Marije (»... la imagine della gloriosa Vergine Maria...«), no ni prema kontekstu u oporuci ta slika — o kojoj ćemo govoriti razmatrajući Hektorovićevo

Natpis u niši uz vrata perivoja, br. 22

sudjelovanje u imakulatističkoj raspri — ne može se odnositi na nišu i natpis o kojem je ovdje riječ, a ni na neke ulomke.¹³³ No, ako kao jednu od mogućnosti prihvatimo navod Š. Ljubića,¹³⁴ onda bismo to mogli zabilježiti kao izuzetno i originalno rješenje, ne samo pjesnikovo nego i

citira C. Fisković, prvi put s greškom (o. c. [18], str. 346), a zatim ispravno ali s neprecizno označenom lokacijom (o. c. [19], str. 103, bilj. 9).

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, C. Fisković je još jednom objavio tačan tekst i tačnu lokaciju, a ujedno je ovog puta naveo i tačan podatak o izvoru za uklesani citat; odustaje pak od prijašnjeg zaključka o kipu u niši nad natpisom jer konstatira da se natpis nalazi »ispod niše, u kojoj je bila neka slika« (v. C. Fisković, o. c. [51], str. 571, bilj. 50).

¹³³ Vidi bilj. 91

¹³⁴ Možda je Š. Ljubić i vidio sliku, no to opet ne znači da je baš tu sliku postavio sam pjesnik. Zaista teško je zamisliti da se slika (bilo na drvu ili platnu) može tri stoljeća održati jer je tu vlaga prodirala i pored dobro zami-

pjesničko, puno one suptilnosti s kojom je Hektorović umio osvježiti pojedine teške i rustične ambijente. Naime, predodžba Madone je »majka s djetetom u naručju«, pa bi se moglo dopustiti da je pjesnik u toj svojoj varijaciji na tekst iz Matejeva evanđelja prema tome unio sasvim novo shvaćanje da se riječi »moje je breme lako«, kad su zasebno citirane, mogu odnositi na Madonu kojoj mladi Krist nije opterećenje. Dakako, mjesto u Evanđelju ne može se uskladiti s ovim tumačenjem, ali poznavajući Hektorovića kao štovatelja bl. Djevice Marije dopuštamo i ovu mogućnost, razumije se uvažavajući kreativnost njegova pjesničkog duha i misaonih istraživanja te nastojanja oko veličanja Madone.

U sjeveroistočnom dijelu Tvrdalja, na istočnom zidu bunara koji smo već spomenuli govoreći o datiranim natpisima (v. odjeljak 5) uzidana je u plitkoj niši kamena ploča na kojoj je uklesan natpis,¹³⁵ također doslovni citat iz Sv. pisma (Iv 4, 13):

QVI BIBIT EX AQVA
HAC SITIET ITERVM

u prijevodu:¹³⁶ *Tko god pije od te vode, opet će ožednjeti.* Ovaj je natpis (u tlocrtu br. 23) nastao poslije već spomenutog datiranog natpisa na sjevernoj strani istog bunara, ali prema grafiji slova a i obzirom na dovršenje tog dijela dvorca zaključujemo da je klesan prije 1539. godine. Natpis je još jedan prilog zaključku da je Petar Hektorović poznao Sv. pismo, da se tim tekstovima obilno služio¹³⁷ i da ih je

šljena zaklona (na lijevoj konzoli primjetljiv je urez za produženje nadstrešnice umetanjem kamene ili drvene ploče). — Međutim, slika je mogla biti obnovljena ili zamijenjena novom i to s istim sadržajem, kada su baštinci popravljali zgrade na Tvrdalju, kao npr. Petar Nisiteo kojeg Šime Ljubić više puta spominje govoreći o uređivanju Tvrdalja. Na Ljubića je taj stariji suvremenik znatno utjecao pa smo skloni zaključku: ako mu je Nisiteo saopćio da je tu prije bila slika, dakle iako je sâm nije vidio, Ljubić je mogao to uvažiti i zabilježiti kao objašnjenje da je natpis uklesan ispod slike Madone.

¹³⁵ Š. Ljubić natpis bilježi kurentom i dodaje interpunkcije (o. c. [48], str. XXVII); — P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) tekst citira verzalom ali ne poštivajući grafiju kapitalnog slova V; — tekst ispravno navodi C. Fisković (o. c. [18], str. 348). — Natpis je uklesan kapitalom kvadratom uz manja odstupanja kod nekih slova (B, R i E). Ploča s natpisom ima dimenzije 68×27,5 cm od čega je jednostavno profiliran okvir šir. 6 cm a ploha za tekst 56×15,5 cm; uzidana je u plitkoj niši dimenzije 73×182×16 cm.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, C. Fisković je još jednom ispravno citirao originalni tekst natpisa, a ovog puta je precizno označio i izvor uklesana citata (v. C. Fisković, o. c. [51], str. 571, bilj. 50).

¹³⁶ Usp. Biblija-NZ, o. c. [73], str. 80.

¹³⁷ U stručnoj literaturi nailazimo na različita mišljenja, tako npr. Nikica Kolumbić (*Život i djelo Petra Hektorovića, Izvor* — časopis za književnost i kulturna pitanja, br. 7—8, Zagreb, 1950, str. 500) odgovarajući na pitanje zašto Hektorović poput Lucića »nije izabrao temu iz biblije« između ostalog proizvoljno zaključuje: »Koliko god je bio veliki vjernik, tema biblije bila mu je strana«. Dakako, tako zaključuje jer sud donosi samo na osnovi razmatranja Hektorovićeve književnog djela a ne nakon integralnog proučavanja Hektoro-

s pravom mjerom, saživjevši se s njihovim osnovnim značenjem, primjenjivao za sadržajno obogaćivanje pojedinih ambijenata i arhitektonskih detalja na svom Tvrdalju.¹³⁸

12

Podizanje zgrada u uvali Tvrdalj bilo je, po našem mišljenju, uvjetovano prirodnim položajem slobodnim za gradnju i podesnim za uskladištenje robe i transport iz starogradske luke, što je u prvo vrijeme bilo vezano uz gospodarske poslove koji su se tu lakše obavljali nego u kućama u gradu gdje su Hektorovići stanovali. Međutim, građenje dvorca Tvrdalja bilo je uvjetovano i nekim specifičnim prirodnim odlikama te uvalice, naročito prikladnim za rast i samostalno egzistiranje bogatog domaćinstva kakvo je naš Hektorović bio zamislio i ostvario, a to su izvori vode koja je pritjecala iz obližnjeg brda i ulijevala se u more u toj uvalici, gdje su je vjerojatno iskorištavali već i Rimljani. Hektorović je veliku pažnju posvetio tim malim izvorima gradeći bunare na mjestima kuda je izvorska voda protjecala, a o tim bunarima govori i u svom Ribanju.¹³⁹ Danas se nalaze na krunama dvaju bunara pjesnikovi natpisi pisani kao i većina drugih skladnim slovima klasične kapitale, a prvi (u tlocrtu br. 24) glasi:¹⁴⁰

TVARDAGLSCHA

dakle talijanskom ortografijom napisano je ime *Tvrdaljska* za bočatu vodu koja se tu stvara miješanjem izvorske vode s morem. Taj bunar je sazidan ispod svoda debelog zida u istočnom dijelu Tvrdalja, u kompleksu južno od glavne zgrade gdje su mnogi zidovi kasnije podizani ili dograđivani ali sam bunar je prije sazidan i vjerojatno je služio za opskrbu kuće u kojoj su bile »le stanzie di poveretti et de' viandanti.«

viševe ličnosti i cjelokupna stvaranja. Inače trebao bi drukčije zaključiti, tj. da Hektorović u Ribanju nije ni namjeravao opisivati neke biblijske ili historijske teme poput Lucića, nego svoj trodnevni izlet po moru »ne priloživ jednu rič najmanju«, ali je zato na Tvrdalju, na natpisima pokazao koliko je zainteresiran za pronalaženje smisla svakodnevnog življenja, citirajući mnoga mjesta iz Biblije, izvodeći bilo u obliku pouka ili gesla zaključke o vrijednosti i svrsi života, te je jasno da Hektoroviću Biblija nije bila strana, kako bi se moglo zaključiti ako bismo proučavali samo Ribanje.

¹³⁸ Prije nekoliko godina, skidajući kreč sa zida bunara našli smo u niši ispod natpisa QVI BIBIT... zaravnjen kvadratni kamen sa rupom koja je bila zatvorena drvenim čepom. Kada smo pak s unutarnje strane popravljali bunar naišli smo na spoj s tom rupom, pa smo postavili slavinu i time učinili vidljivom namjeru s kojom je Hektorović postavio spomenuti natpis ostvarivši sklad između osmišljenja i praktičnosti tog detalja. — Ovdje bismo dometnuli naše mišljenje da je baš ovaj bunar među nabrojenim vodama Hektorović spomenuo u Ribanju kao »dažjericu petu« (usp. stih 1164).

¹³⁹ Vidi bilj. 76.

¹⁴⁰ Natpis je uklesan na kruni dimenzija 101×26 cm, koja u sredini ima izglaćanu plohu za tekst 74×10 cm. — P. Kuničić ispravno citira natpis (o. c. [7], str. 28), a C. Fisković (o. c. [19], str. 103, bilj. 9).

U ambijentu već spomenutog manjeg vrta u istočnom dijelu Tvrdalja lociran je u vrijeme gradnje južnog zida do godine 1539. drugi bunar sa krunom na kojoj je uklesan natpis¹⁴¹ u stihu (u tlocrtu br. 25):

DVLCIDVLVS SALSIS H[IC]
[L]ATET IMBER AQVIS

što u prijevodu znači: *Ovdje se krije kišnica, slatkasta od slane vode*. Dakle pjesnički je opisana voda koja se tu sabire iz izvora i u skrovitosti miješa s morem, stoga natpis ubrajamo među one koji su postavljeni kao opisi ili tumačenja ambijenata odnosno arhitektonskih detalja. U ovom izvrsnom pentametru koji kao i ostali stihovi na natpisima zavređuje pažnju leksičâ,¹⁴² metrička shema

◌ ◌ ◌ | ◌ - | ◌ || ◌ ◌ ◌ | ◌ ◌ ◌ | ◌

potpuno je ispravna no u samom tekstu nailazimo na neuobičajen oblik riječi. Naime, riječ »dulcidulus« je, koliko nam je poznato, izuzetak u latinskoj epigrafici, a izgleda da se ni u pisanim dokumentima ne pojavljuje obzirom da taj oblik ne bilježi ni jedan standardni rječnik latinskog jezika.¹⁴³ Dakle, mora se pretpostaviti da je ova leksička rijetkost nastala

¹⁴¹ Š. Ljubić dva puta objavljuje natpis i to prvi put u okviru pisma V. Jelčića koje prilaže predgovoru, gdje je natpis naveden s jednom greškom (o. c. [8 a], str. 20), a drugi put tekst u kurentu citira ispravno (o. c. [48], str. XXVI); — P. Kuničić tekst navodi tačno ali ne poštuje originalnu grafiju slova (o. c. [7], str. 28); — B. Kovačević (o. c. [77], str. 61) objavljuje kurentom i s prijevodom koji ne odgovara sadržaju, posebno ne pjesnikovu izrazu; — C. Fisković prvi put citira s manjom greškom (o. c. [18], str. 347) a drugi put ispravno (o. c. [19], str. 103, bilj. 9). — Natpis je uklesan na prednjoj strani krune s dimenzijama 102×31 cm, gdje je poseban dio za tekst (oko 90×18 cm) obrubljen neprofiliranim okvirom (gore i sa strane širok oko 6 cm). — Prezenterajući natpis, dopunjujemo ga tako da dodajemo slova koja su nestala zbog prirodnog lomljenja kamena, a također ispisujemo djelomično očuvana slova kako su i prije autori činili, ali za razliku od njih mi kod citiranja dopunu označavamo.

¹⁴² Starograđanin V. Jelčić iz Kotora piše Š. Ljubiću: »Ako posle hoćemo promisliti kako on po sve umja sê slagati reči Ciceronova jezika, čitajmo na bunaru u kojem slanai sladka voda se mēša: *Dulcidulus salsis hic latet imber aquis*. Sumlji čitatelj jeli ovo Oracia ali Hektorevića sastavljenje« (usp. Š. Ljubić, o. c. [8 a], str. 20). — Neki dosad neobjelodanjeni dokumenti iz dijela Hektorovićeve ostavštine, koja se nalazi u arhivu gđe Laure ud. Politeo u Starom Gradu, govore o Hektorovićevoj interesu za filologiju, posebno za latinski jezik (kako se može zaključiti i prema nekim priručnicima za latinski jezik u Arhivu . . . , o. c. [7]), o čemu ćemo opširnije pisati na drugom mjestu.

¹⁴³ Usp. npr. I. Belloszthenčez, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium* (.), Zagrabriae 1740; — Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* (.), Ed. nova, Niort, 1883—1887; — *Thesaurus linguae Latinae*, Lipsiae 1900—1966; — M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, 2. izd., Zagreb, 1900; — F. Gaffiot, *Dictionnaire illustré Latin Français*, Paris, 1934; — E. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, 4 ed, Patavii 1940. — U rječnicima nalazimo samo oblik: *dulciculus*.

greškom klesara, što je Hektorović vjerojatno zanemario jer je za ispravak trebalo načiniti veće izmjene na kruni bunara, a grešku inače nije smatrao bitnom za razumijevanje stiha.

Kod gradnje Tvrdalja voda ili neki detalji u vezi sa protjecanjem vode toliko su zaokupljali pjesnikovu pažnju da je na tim mjestima postavljao natpise s nekom odabranom mišlju kojom je tumačio sadržaj i dublji smisao sagrađenog. Kako smo već naveli, na Tvrdalju su tokom stoljeća nastale mnoge promjene te svi zidovi nemaju prijašnji oblik, posebno na zapadnom dijelu gdje iznad vrata koja su kasnije otvorena na zapadnoj fasadi prema ulici danas zatičemo ploču s natpisom¹⁴⁴ (u tlocrtu br. 26):

HEV FVGIVNT FLVXV
NON REDEVNTE DIES .

također stih u pentametru koji poput prije spomenutog ima metričku shemu:

— ∪ ∪ | — — | — || — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | —

a ispisan je vrsnom kapitalom (*capitalis monumentalis-quadrata* sa neznatnim odstupanjem u slovu E i R) te bismo ga po grafiji datirali među natpise koje je postavio sâm pjesnik u kasnijem razdoblju gradnje Tvrdalja. Ovaj stih u prijevodu glasi: *Ja, kako nepovratnim tijekom bježe dani!* Tražeći izvor za taj stih priklonili smo se zaključku da je na Hektorovića znatno utjecala poezija rimskih klasika (koju je i prevodio) tj. djela koja su bila sastavni dio ondašnje humanističke naobrazbe, kao što su djela Vergilija, Horacija, Ovidija, Juvenala i dr., pa da je Hektorović pišući ovaj stih imao na umu misli koje su o prolaznosti izrekli npr. Horacije¹⁴⁵ ili Ovidije.¹⁴⁶ Po sadržaju možemo pretpostaviti da je natpis bio

¹⁴⁴ Natpis objavljuje kurentom Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVI) što rade i kasniji autori (v. B. Kovačević, o. c. [77], str. 61 i A. Tadić, o. c. [119], koji prevode misao bez ikakva objašnjenja o izvoru ili našem pjesniku, a P. Kuničić verzalom, ne poštivajući originalnu grafiju (o. c. [7], str. 28) i C. Fisković (o. c. [18], str. 348). Natpis je još ponegdje citiran u dnevnoj štampi i u nekim prospektima-vodičima, ali ni jedan autor nije objavio potpun, tj. svi su izostavili tačku (ukras, *distingvens*) na kraju teksta. — Ploča s natpisom je duga 93 cm, a visoka 32 cm od čega je 6 cm debljina jednostavno profiliranog okvira uz gornji rub.

¹⁴⁵ Usp. npr.:

Eheu fugaces, Postume, Postume,
labuntur anni, nec pietas moram
rugis et instanti senectae
adferet indomitaque morti;

Carm. lib. II, 14, 1—4 (Ad Postumum) citirano prema Q. Horatii Flacci Opera, Torino, 1953.

¹⁴⁶ Vidi bilj. 71. — Ovdje treba napomenuti da je Hektorović svoju zaokupljenost problemom prolaznosti iskazao i u književnim ostvarenjima kao npr. u poslanici »Bogoljubnoj i svake hvale dostojnoj mladici Graciosi Lovrinčevi (...)«

lociran negdje gdje je poput mnogih natpisa na Tvrdalju bio vezan uz zbivanje ili značenje određenog mjesta. Kod navođenja natpisa (1874. godine) Šime Ljubić spominje i lokaciju »iznad ustiju provoda, kojim voda iz ribnjaka u more protiče«, a kasnije autori ili preuzimaju to tumačenje ili opisuju novi, sadašnji položaj natpisa. Iako danas možemo pobliže odrediti kuda je protjecala voda, dakle mjesto koje i pjesnik spominje u Ribanju,¹⁴⁷ ipak prvobitni smještaj natpisa danas nije moguće tačno odrediti, ali obzirom da analiza tog problema prelazi okvir ovog rada ovdje ćemo se zadovoljiti napomenom da lokacija koju spominje akademik Ljubić upućuje na pravo mjesto.

13

Među natpisima koji sadržajem otkrivaju namjenu pojedinih dijelova Tvrdalja nalazimo i jedan¹⁴⁸ sa veoma zanimljivom oznakom svrhe malog prostora odnosno udubljenja s unutarnje strane sjevernog zida, u koje se ulazi iz podruma. Nad vratima (naknadno suženim) te male prostorije uklesan je natpis (u tlocrtu br. 27):

SI TE NOSTI CVR SVPERBIS

što u prijevodu¹⁴⁹ znači: *Kad vidiš što si, zašto se oholiš?* Natpis govori o pjesnikovu smislu za snicanje duhovitih izreka koje sadrže duboku misao i vjerojatno upozorenje (Sjeti se smrti!) u skladu s njegovim kršćanskim stavom. Podatak da je u Tvrdalju sagrađio zahod ujedno pokazuje da ni Hektoroviću nije bio stran smisao za praktičnost kao ni mnogim Dalmatincima njegova vremena koji su u sklopu svojih kuća imali prostorije s istom namjenom.

¹⁴⁷ Usp. stihove 1165—1168 (cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]):

I vodu mu reče slatku kâ odzgora
Jednim ždribom teče u ribnjak do mora,
Kroz on sud kameni kâ tekuć minuje
Gdi družim i meni peru što tribuje.

¹⁴⁸ Dužina teksta je 99 cm a uklesan je na pragu dugu 125 cm i široku 21 cm. — Natpis spominje V. Jelčić u pismu Ljubiću (o. c. [8 a], str. 20), a kasnije i Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVI), no oba puta je tekst naveden kurentom i sa pridodanim interpunkcijama; — P. Kuničić citira verzalom ali ne prema originalnoj grafiji (o. c. [7], str. 28); — C. Fisković ispravno citira tekst (o. c. [18], str. 348); natpis je spomenut u nekim prospektima-vodičima. — Prevođenje i tumačenje nije zaokupljalo autore koji su spominjali latinski tekst natpisa.

¹⁴⁹ Obzirom da je natpis postavljen na arhitravu zahodskih vrata, smatrali smo primjerenijim prevođenje misli a ne riječi kako bismo što više naglasili izvrstan sklad koji je pjesnik ostvario između izreke i tog specifičnog ambijenta.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, primili smo jedan novi podatak od svog oca, koji je uređujući konobu (u istočnom dijelu Tvrdalja) primijetio da jedan detalj po svom obliku može upućivati na zaključak da je i u tom dijelu dvorca bio lociran zahod. Naime, polazeći od činjenice da je zbog specifične

Uspoređujući grafiju slova ovog s drugim natpisima uočili smo u maniri klesara izvjesnu gotičku retardaciju (slova R, B, E, N) te smo zaključili da je natpis uklesan do 1539. godine, prema čemu bismo mogli datirati i gradnju zahoda. No, današnji smještaj zahoda (svega jedan metar od glavnih ulaznih vrata naravno ne odgovara karakteru mjesta na koje ga je pjesnik locirao postavivši ga zapravo u zabitni dio podruma. Danas zatičemo drugačiji položaj zahoda nego što je u sklopu Tvrdalja imao u pjesnikovo vrijeme, jer kasnije je taj dio podruma dobio novi sadržaj — postao je predvorje dvorca nakon što je na sjevernoj fasadi prema trgu otvoren barokni portal.¹⁵⁰

14

Današnje relacije malo nam mogu pomoći da razaberemo kakva je kulturna klima bila na otoku Hvaru odnosno u Hektorovićevoj Starom Hvaru početkom XVI stoljeća, međutim jasan uvid u ono vrijeme omogućava nam sam pjesnik. Kako smo već istaknuli, mnogo kazuju njegova književna djela i oporuka te Tvrdalj i natpisi, no neki natpisi naročito su podesni za utvrđivanje razine na kojoj se onda nalazio Hektorovićev grad, bolje rečeno na kojoj su razini pjesnik i njegovi suvremenici komunicirali sa ostalim kulturnim središtima ne samo na našoj obali nego na Sredozemlju i u Evropi. Zainteresiranost za rješenja nekih teoloških problema, njihovo shvaćanje i tumačenje, rasprave oko toga — sve to nalazimo na širokom prostoru i kod mnogih učenih ljudi renesansne Evrope te i na otoku Hvaru naš Hektorović biva prožet tim duhom.

Kao štovalac bl. Dj. Marije, Hektorović je posebno bio zaokupljen rješenjem i tumačenjem učenja o Bezgrešnom začecu. On je u čast bl. Dj. Marije podigao malu nišu-kapelicu (v. odjeljak 5), a posebno je postavio i sliku »ad laude della sempre laudata et benedetta Vergine Maria et della sua immaculata conceptione« (potcrtao N. R.) negdje »appresso la cantonada del mio horto da parte de mezodi« kako

funkcije za obranu Tvrdalja baš taj dio dvorca morao imati sve potrebne uvjete za život ljudi koji su se tu zaklanjali da bi se branili odnosno borili s neprijateljem (za što su služile brojne puškarnice ukomponirane u 1,15 m debeo zid), pretpostavio je da je za te potrebe — osim bunara za kišnicu koji je tu sagrađen (v. bilj. 50) — Hektorović bio predvidio i zahod. Na osnovi toga vjerojatnim smatra, da je za to bio namijenjen prostor u samom sjeveroistočnom uglu zgrade, gdje se nalazi jedan specifičan detalj, udubljenje u zidu, a na dnu tog udubljenja je rupa koja sada nema vezu s kanalom kojim je, navjerojatnije, to mjesto bilo spojeno s morem, u ono vrijeme svega nekoliko metara udaljenim od zgrade.

¹⁵⁰ Taj je portal izrađen u XVII stoljeću dok je baštinik Tvrdalja bio Antun Hektorović (1591—1678) — v. P. Kuničić, o. c. [7], str. 53, a čini se da je radove izveo zidar Staničić god. 1672—1673, kako zaključujemo prema jednom pismu (dosad neobjavljeno) u arhivu gđe Laure ud. Politeo u Starom Gradu.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Maroević je objavio potpuni tekst pisma na talijanskom originalu (v. F. Maroević, o. c. [100 b], str. 709—710).

bilježi u svojoj oporuci s velikom pažnjom opisujući to mjesto i detaljno određujući kako nasljednici isto moraju održavati i obnavljati.¹⁵¹ Taj skulpturalno i dekorativno bogatije riješen ambijent odnosno nekadašnja mala kapelica nalazila se, po našem sudu, u sklopu zgrada koje su kasnije dograđivane južno od glavne zgrade u istočnom dijelu Tvrdalja. Pretpostavljamo da su kao sastavni dio tog ambijenta bila postavljena i dva natpisa,¹⁵² a danas oba nalazimo uzidana s ulične strane na zidu koji treba prema slogu kamenih nizova datirati kasnije od onog zida koji je sagrađen neposredno od glavne zgrade prema jugu i sa istoka omeđuje sadašnji manji vrt. No, prema grafiji (neke oznake gotičke retardacije na fino klesanim monumentalnim slovima kapitale kvadrata) natpise bi trebalo, po našem mišljenju, uvrstiti među one koji su klesani najkasnije do kraja četvrtog desetljeća (između 1530—1539) pa bismo s tim mogli povezati i podizanje (ili obnavljanje) tog zida. Ne proširujući analizu arhitekture, ovdje ćemo se zadovoljiti konstatacijom da je mnoge dogradnje vršio i sâm pjesnik i stoga ne moramo postavljanje ovih natpisa na sadašnje mjesto datirati nakon pjesnikove smrti.¹⁵³ Obzirom da smo u prethodnom opisivanju Hektorovićevih natpisa na crkvi Sv. Petra ustvrdili da je na crkvi tj. s vanjske strane zida pjesnikova oltara-kapele

¹⁵¹ Usp. Oporuka... o. c. [6], str. X i XI.

¹⁵² Gornji natpis je uklesan na ploči 115×31 cm, od čega je okvir 6 cm a ploha za tekst 103×19,5 cm; donji je na ploči 186×44 cm, a unutar toga je ploha za tekst 174×31 cm i 6 cm širok okvir koji je djelomično uništen. — Oba natpisa objavljuje P. Kuničić u dva umjesto u tri retka i ne poštivajući originalnu grafiju kapitalnih slova (o. c. [7], str. 29), a C. Fisković (o. c. [18], str. 346) citira tačno prema recima, ali uz manju grešku u tekstu natpisa koji je gornji u sadašnjem stanju. — Natpisi nisu prevedeni ni tumačeni.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Jurišić (o. c. [116], str. 444) ispravno citira tekst ali ne prema recima u originalu; k tome donosi i prijevod te opširnije govori o problemu koji je prezentiran na natpisima.

¹⁵³ P. Kuničić (o. c. [7], str. 87) bilježi: »Zlameniti natpis o Začecu prenešen je — proti izričitoj zabrani Petrovoj — na ulicu sv. Roka«, donoseći sasvim proizvodljivi zaključak bez preciziranja odakle je natpis prenesen; — C. Fisković (o. c. [18], str. 346) vjerojatno pod utjecajem Kuničićeva pisanja o lokaciji piše: »... stoje kamene ploče s natpisima, iza pjesnikove smrti drugačije poredane« misleći pri tom, valjda, na redosljed čitanja, ali za takvu konstataciju također nema potvrde u nama poznatim dokumentima. — Uspoređujući grafiju ovih dvaju natpisa zapazili smo da postoje razlike kod nekih slova (npr. R), a to — po našem mišljenju — dopušta zaključak da oba natpisa nisu nastala u isto vrijeme. Naime, kako smo već ukazali, rez slova se mijenjao počev od prvih natpisa sa primjetljivijom retardacijom gotičke grafije do posljednjih s grafijom sve čišće kapitale kvadrata, pa bismo na osnovi toga i u ovom slučaju mogli odrediti vremensku razliku. No, i prema sadržaju ovih natpisa mogli bismo isto zaključiti, te da rezimiramo: pretpostavljamo da je gornji (u sadašnjem položaju) natpis nešto kasnije klesan i postavljen, tj. nakon što se Hektorović kao štovalac Madone aktivnije uključio u teološku raspravu o Bezrešnom začecu i to na strani imakulatista. — Interesantno je da su natpisi postavljeni na zid baš u ulici kojom i danas, sa Trga Tvrdalja pored crkve Sv. Roka, dominikanci prolaze do svog samostana. Stoga bismo mogli pretpostaviti da je Hektorović u svoje vrijeme raspravljao i sa starogradskim fratrima, a to bi u okviru općih traženja bio jedan od podataka o živnoj i upornoj raspravi na lokalnom tlu.

bio natpis koji se odnosio na sadržaj unutar crkve (identičnost teksta i slike), skloni smo zaključku da je i ove natpise Hektorović postavio s istom namjerom, dakle da je u oporuci spomenuta »la imagine della gloriosa Vergine Maria« sa unutarnje strane bila u odgovarajućoj vezi s problemom na natpisima uzidanim sa ulične strane zida. Ova dva natpisa (u tlocrtu br. 28 i 29) navodimo zajedno jer tvore sadržajnu cjelinu, ali ne gornji pa donji nego redom koji odgovara logičnom slijedu misli:

VIRGO MARIA MATER DEI SANC
TISSIMA SINE LABE ORIGINA
LI CONCEPTA ORA PRO NOBIS

QVI ALITER SENTIVNT VI
DENTVR NESCIRE SCRIPTV
RAS NEQVE VIRTVTEM DEI

(u prijevodu prvi: *Djevice Marijo, presveta Majko Božja, začeta bez istočnoga grijeha, moli za nas!* a drugi: *Koji drukčije misle, očito ne poznaju Sveto pismo niti moć Božju*). — Dakle, Petar Hektorović se aktivno uključuje u imakulatističku teološku raspravu o Bezgrešnom začeću i veoma kritički se obara na makulatiste, uglavnom dominikance, koji su — pozivajući se na učenje Tome Akvinskog — zastupali mišljenje da se naučavanje o Bezgrešnom začeću ne može prihvatiti, jer se ne vidi kako bi se to moglo uskladiti s učenjem o općoj vrijedosti Kristova otkupiteljskog čina.¹⁵⁴ Prema tome naš Hektorović se slagao sa imakulatistima, većinom iz franjevačkog reda, koji su na temelju učenja Duns Scota zastupali u teološkim kategorijama (praeredemptio) Marijino Bezgrešno začeće pozivajući se na apsolutnu moć i slobodu Boga u toj stvari. Ovaj stav, dakle i Hektorovićev, od Crkve je potvrđen kao ispravan oko 300 godina kasnije,¹⁵⁵ ali nas ovdje ne zanima pitanje da li je Hektorovićev stav bio ispravan, nego činjenica da je on kao kršćanin-humanist u svom malom zavičaju bio protagonist suvremenih rasprava i da je dosegao razinu duhovnih stremljenja koja su se istovremeno javljala i u velikim kulturnim središtima Evrope.

¹⁵⁴ Usp. npr.: »... si nunquam anima B. Virginis fuisset contagio originalis peccati inquinata, hoc derogaret dignitati Christi, secundum quam est universalis omnium Salvator: ...« — cit. prema: Toma Akvinski, *Summa Theologica*, III, q. 27, a. 2, ad 2, (ed. Leonina), Roma, 1894, str. 235. — Hektorović, ovdje treba primijetiti, mislju izraženom na drugom (sada gornjem) natpisu parafrazira Sv. pismo gdje se govori o stanju otkupljenih u Kraljevstvu nebeskom (usp. »Erratis nescientes Scripturas neque virtutem Dei«, Mt 22, 29 — cit. prema A. Merk SJ, *Novum Testamentum graece et latine*, ed. 5, Roma, 1944, str. 77).

¹⁵⁵ To vjersko učenje proglasio je dogmom 8. XII 1854. god. papa Pio IX u buli *Ineffabilis Deus*, tako da je taj aspekt štovanja Madone, koji je kod Hektorovića bio toliko evidentan, dobio svoju konačnu vrhovnu potvrdu.

Duhovne dimenzije Hektorovića kao mislioca, filozofa, čovjeka zaokupljena rješanjem fundamentalnih pitanja egzistencije i spoznaje, po našem sudu, jasno su predočene na dvama natpisima s kojima nam je saopćio svoj stav i uopće odnos prema suvremenim ocjenama i strujanjima među misliocima.

Jedan od ta dva natpisa nalazi se na južnoj odnosno istočnoj fasadi nasuprot crkve Sv. Roka, a uklesan je slovima koja uvelike oponašaju kapitalu kvadratu ali u nekim slovima (R, E, N) pokazuju još sklonosti klesara prema gotičkoj grafiji; obzirom na grafiju kao i činjenicu da je uzidan u istočnom dijelu Tvrđalja koji je prije podignut, zaključujemo da je taj natpis¹⁵⁶ (u tlocrtu br. 30) nastao u prvom dijelu razdoblja koje smo već odredili. Tekst u originalu glasi:

RES EX NOMINE

a u prijevodu znači: *Po imenu je (poznaje se) stvarnost*. Tumačenje¹⁵⁷ ove misli pretpostavlja uvažavanje činjenice da je Hektorović proučavao

¹⁵⁶ Natpis je uklesan na kamenu s dimenzijama 92×29 cm, od čega je ploha za tekst 74×10,5 cm a ostalo je neprofiliran okvir, tj. grubo obrađeni dio kamena. — Š. Ljubić natpis navodi kurentom (o. c. [48], str. XXVII), a P. Kuničić (o. c. [7], str. 27) i C. Fisković (o. c. [18], str. 345) verzalnim slovima. Verzalom citira i R. Bujas (o. c. [20], str. 10) koji prevodi tekst i tumači da je Hektorović pristao »uz tzv. pojmovni realizam u prepirci o metafizičkom značenju općih pojmova«, te moramo konstatirati da je Bujasovo tumačenje natpisa izuzetak jer smisao natpisa kao po pravilu ne zaokuplja pažnju autora koji ih citiraju.

¹⁵⁷ Mogli bismo uvažiti i značenje ovog natpisa u smislu: *Ime kazuje sadržaj* odnosno *U pojmu je sadržaj*, dakle dopuštajući pretpostavku da je Hektorović ovim natpisom htio reći: *Zove se Tvrđalj dakle jest utvrđenje*. Ali nigdje ne nalazimo da Hektorović ističe takav sadržaj naziva Tvrđalj odnosno da povezuje naziv s pojmom tvrđava (utvrđenje ili revalin kao određeni dio dvorca), dapače znamo da se u ranijim dokumentima naziv Tvrđalj spominje u vezi s mjestom, zemljištem (»valle di Tvardagl« ili »luogo vocato Tuardagl«), a kad Hektorović govori o gradnji na Tvrđalju, on taj naziv dakako upotrebljava i za zgradu pa tako i pjesnikovi nasljednici povezuju taj naziv uz dvorac (»costruttore di Tuardagl«), ali — po našem sudu — u tim primjerima naziv se ne može etimološki dovoditi u vezu s pojmom tvrđava. Etimologijom se ovdje ne može ništa određeno ustvrditi bilo da se izvor za naziv traži u nedokazanom postojanju neke stare tvrđave na tom mjestu bilo da se etimologiju temelji na nekim neuvjerljivim pretpostavkama o karakteru dotičnog zemljišta (v. o tome bilj. 3, stavak 4). K tome, da bi se takvo shvaćanje naziva Tvrđalj moglo uvažiti i samo u tom pogledu opravdati, bilo bi, čini se, neophodno da se iskonstruira jedno proizvoljno objašnjenje o Hektorovićevoj namjeri, npr.: namjerniče koji ovo čitaš, a već otprije znaš kako se naziva moj dvorac (dakle pretpostavka bi bila da je u prvim desetljećima — po prilici već do 1530. godine — XVI stoljeća naziv dvorca, odnosno dvorac u javnosti poznat pod jednim određenim imenom, a to u dokumentima ne nalazimo!), možeš na osnovu toga zaključiti da je baš ova zgrada tvrđava, odnosno da *Ime kazuje sadržaj* baš ovom dijelu dvorca gdje sam uzidao natpis. Ovakva pretpostavka ne može se održati niti uz poznatu činjenicu da su u istočnom dijelu dvorca debeli zidovi s puškarnicama, ako se tumačeći tekst natpisa daje samo takav pojednostavnjen smisao temeljen

djelo Severina Boetija¹⁵⁸ i da je prevodio djela sv. Augustina¹⁵⁹ (što do danas nije bilo dovoljno uvažavano u ocjenama Petrove ličnosti), ali njegov interes za filozofsku literaturu nesumnjivo nije moguće ograničiti samo na te tekstove, pa možemo pretpostaviti i njegovo znatno šire poznavanje filozofske problematike. Ako je od Boetija prihvatio neke etičke sudove kako smo već ukazali, preko Augustina je mogao doći u doticaj sa kršćanskim platonizmom na koji nastavlja srednjovjekovni gnoseološki realizam, a Hektoroviću kao da je bilo blisko shvaćanje tih realista koji su pod imenom (»nomen«) podrazumijevali punu realnost i Božju uzročnost svega postojećeg. Naime, pretpostavljamo da je Hektorović izražavajući misao na ovom natpisu pokazao da je jedna od osnovnih njegovih preokupacija bio način spoznaje biti postojećeg te da je bio više zaokupljen gnoseološkim nego ontološkim ili pak logičkim problemom. Dakle, iako se uključuje u raspravu s nominalistima, čini se vjerovatnijim da se kod Hektorovića to svodi u prvom redu na raspravu o metafizičkom značenju općih pojmova pa bi za njega »nomen« (ime, bitna riječ, u daljnjem tumačenju: Riječ) bio, dosljedno tumačenju realista, kao prava realnost koja je samostalna supstancijalnost i u tome svaka »res« (stvarnost, pojavni svijet) ima uzrok tj. počelo svog postojanja i spoznavanja.

na pučkom etimološkom tumačenju izraza. Da zaključimo: sve te kombinacije oko tumačenja ovog natpisa — osim što nemaju pravog povijesnog temelja — ne stoje, po našem mišljenju, zbog toga jer u kontekstu ostalih Hektorovićevih preokupacija sve upućuje i na traženje filozofskog, metafizičkog smisla koji je Hektorović ovim natpisom htio izraziti, i to — najvjerojatnije — prvenstveno kao gnoseološki problem. — Međutim, ne smatramo ni da se prijevodom »Stvar slijedi iz pojma«, kako navodi R. Bujas (o. c. [20], str. 10), najbolje objašnjava ova misao u sklopu Hektorovićeva stava, jer — po našem sudu — Petar Hektorović se opredijelio za realizam a protiv nominalizma, bilo čistog bilo pojmovnog tj. konceptualizma, pa bi polazeći od toga i latinsku riječ »nomen« na njegovu natpisu trebalo prevoditi uvažavajući sadržajne i terminološke specifičnosti i razlike koje su imali NOMEN (ime, bitna riječ), CONCEPTUS (pojam) i RES (stvar, pojavni svijet) u okviru logičke rasprave između srednjovjekovnih realista i nominalista, rasprave koja je kasnije dobila dimenziju gnoseološke problematike prema kojoj je Hektorović pokazao interes koristeći se time u svojim misaonim istraživanjima.

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. Augustin Pavlović OP nas je upozorio da u kontroverzijama među nominalistima i realistima, ovisno o kontekstu a uz pretpostavku da je ovaj natpis iskazivao prvenstveno Hektorovićeve metafizičke preokupacije, treba dopustiti više mogućnosti prijevoda, odnosno tumačenja, između ostalih npr. i: Iz Riječi potječe svijet.

¹⁵⁸ Vidi bilj. 121.

¹⁵⁹ Vidi Dr Franjo Fancev, Sv. Augustin u hrvatskom prijevodu Hvaranina Petra Hektorovića, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. XIII, Zagreb 1938, str. 286. — Nakon što nam J. Tadić svratio pažnju na neke knjige u Arhivu... (o. c. [7]) na kojima je sâm Hektorović upisivao razne opaske, pokušali smo u dokumentima i knjigama iz Hektorovićeve biblioteke potražiti stano-vite izvore pjesnikovih preokupacija, ali svi ti izvori bit će dostupni tek kad sve to bude konačno inventarizirano i sistematizirano. Međutim, na osnovi popisa knjiga, koji smo dobili na uvid, već sada možemo reći da se s tom građom može znatno upotpuniti znanje o Hektorovićevoj ličnosti, njegovu obrazovanju i uvjerenju, no to zahtijeva opširniju obradu koju će trebati naknadno prezentirati prilikom objavljivanja spomenutog popisa.

Drugi je natpis¹⁶⁰ uzidan u istočni zid ribnjaka ispod nepotpuno očuvane u kreč utisnute zemljane boce i dva keramička tanjura¹⁶¹ na kojima se još vide ostaci zelene boje. Tekst je ispisan slovima koja podsjećaju na gotičku grafiju, a ta retardacija u odnosu na druge natpise oko ribnjaka odgovara vremenu kada se može datirati postavljanje natpisa i zidanje te strane ribnjaka.¹⁶² Natpis (u tlocrtu br. 31) u originalu glasi:

NIHIL OCCVLTVM

a u prijevodu: *Ništa nije skriveno*. Ovaj je lapidarni natpis potpuno dorečena misao,¹⁶³ a izvor je, čini se, Matejevo evanđelje (Mt 10, 26) gdje prema Vulgati tekst glasi: »Nihil enim est opertum, quod non revelabitur, et occultum, quod non scietur« (potcrtao N. R.). Međutim, u ovom natpisu uočavamo dva značenja, pa bi u moralno-praktičnom pogledu misao prema Matejevju evanđelju (i ovako fragmentarno iznesena) upućivala na zaključak da Hektorović želi upozoriti namjernika da će grijeh biti otkriven i utvrđen, da će se saznati odnosno da se ne može skriti i dosljedno tome da treba paziti na svoje postupke.

No, za Hektorovića kao poznavaoa filozofskih djela »nihil occultum«, čini se, može sadržavati i jednu dubiju misao iz noseološke problematike. U spoznajno-teorijskom pogledu ovaj bi natpis mogao imati značenje Hektorovićeve stava o načinu ljudske spoznaje.

Obzirom da Hektorovića poznajemo kao čovjeka koji je pratio suvremena zbivanja, stremljena i rasprave, vjerujemo da ga je zanimao odnos spoznaje i stvarnosti i interpretacije toga koje je našao u djelima filozofa

¹⁶⁰ Kamena ploča s natpisom je veličine 87×29 cm, od toga je 75×17 ploha za tekst a 6 cm okvir; iznad ploče je uzidana ploha s dekoracijom veličine 75×32 cm. — Natpis citira Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVI) kurentom uz tumačenje lokacije »nad svodovi, gdje se ribe taru«; — P. Kuničić tekst navodi s greškom, a lokaciju »gdje se ribe mriješte« (o. c. [7], str. 28); — B. Kovačević (o. c. [77], str. 61) lokaciju označava prema Š. Ljubiću, natpis u kurentu, a dodaje i svoj oblik prijevoda samo faktografski; — A. Tadić (o. c. [119]) natpis bilježi također kurentom, a uz navod prijevoda ne daje objašnjenja; — C. Fisković prvi put (o. c. [18], str. 347) natpis navodi s greškom poput Kuničića, a drugi put ispravno (o. c. [19], str. 103, bilj. 9).

Kad je ovaj rad već bio predan za tisak, prof. T. Maroević je objavio esej u kojem verzalom citira natpis (bilježeći slovo U umjesto kapitalnog V) i usput naznačuje, dobro ocijenivši, vrijednost koju sadrži ovaj natpis u sklopu Hektorovićeve stvaranja (v. Tonko Maroević, Hektorovićeve »bašćina«, Kolo — časopis za kulturu i umjetnost, br. 12, Zagreb 1968, str. 502).

¹⁶¹ Keramičke tanjure kao dekoraciju Hektorović postavlja na sve četiri strane kule-belvedera iznad ribnjaka, a isti ukras nalazimo i na drugim zgradama u Starome Gradu, kao npr. na vrhu zabata kuće na zapadnoj strani Trga Škora; takav je običaj, inače, postojao i u nekim drugim dalmatinskim gradovima (npr. u Trogiru i drugdje).

¹⁶² Vidi bilj. 59.

¹⁶³ Ne bismo se mogli složiti s konstatacijom akademika Fiskovića (o. c. [18], str. 347) da je »NIHIL OCCVLTVM, prvi dio rečenice, koji treba čitati skupa s nastavkom na suprotnom zidu: CONNIVENTIBVS VIRTUTE ET GENIO« jer to su leksički i misaono dvije zasebne cjeline odnosno lapidarne ali potpuno dorečene poruke.

Natpis u ribnjaku s otiscima keramike, br. 31

ili u priručnicima svoga vremena.¹⁶⁴ Da li je bio više sklon mogućnosti apriorne ili aposteriorne spoznaje prave istine teško je ustvrditi. Naime, Hektorović je misao da »ništa nije skriveno« mogao izraziti u duhu

¹⁶⁴ Proučavajući Hektorovićeva književna ostvarenja, povjesnici književnosti primjećuju da je izvor mnogih moralno-didaktičkih sentencija, hipoteza i misli (uvrštenih u književna djela) zapravo u pjesnikovoj lektiri, kao što su npr. djela Marulića, Alberta Velikog, Boetija, te Sv. Isidoro i u lat. prijevodu djela Aristotela i naročito Diogena iz Laerte (*Περί βίων...*), i druga (o tome v. npr. Петров Киѡ, o. c. [4], od str. 97 do 152, zaим Alfred Jensen, Nekoliko literarnih napomena »Ribanju« Petra Hektorovića, *Prosvetni glasnik*, god. XXIV, br. 7, Beograd 1903, str. 115, bilj. 1). Međutim, to nabranjanje zastaje već nakon malog broja djela i ne traže se daljnje veze, ne proučavaju se mediji u kojima su djelovali mnogi Petrovi suvremenici stvarajući svi skupa, u međusobnom prožimanju, mnoge (dosad još nedovoljno uvažavane kad je riječ o Hektoroviću) uvjete za rast vrijednosti koje su bile zajedničke svim obrazovanim ljudima XVI stoljeća u Dalmaciji. U vremenu kada se formirao i kad je naš Hektorović sam stvarao, moramo dopustiti da je u Dalmaciji upravo filozofska problematika bila zajednička znatnijem broju učenih ljudi (kao podsjetnik o stanju filozofije i o radu filozofa, dakako i teologa, u Dalmaciji i ostalim hrvatskim krajevima u XV i XVI stoljeću može npr. poslužiti rad: Dr Stjepan Zimmermann, *Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj*, izd. Hrvatska Bogoslovska akademija, Filozofski odsjek, sv. I, Zagreb, 1929), tako da ne začuđuje tolika obrazovanost i upućenost u filozofiju ni kod našeg Hektorovića.

neoplatoničara ili pak skolastika, a kao pristaši srednjovjekovnog gnoseološkog realizma bez sumnje mu je poznat i Anselmov metod spoznaje odnosno zaključivanja o Božjoj egzistenciji — stoga bismo mogli zaključiti da je bio sklon uvjerenju o mogućnosti apriorne spoznaje; međutim, uza sve to smatramo da je ovo manje vjerojatno.

Nakon što se saberu misli odasvud gdje ih Hektorović bilježi, mnogo vjerojatnijim nam se pokazuje njegov pristajanje uz nosioce tumačenja o mogućnosti i prionitetu aposteriorne spoznaje. Hektorović poznaje Sv. pismo te iako uglavnom citira Mateja uvjereni smo da zna gotovo sve tekstove Novog zavjeta, a kako smo vidjeli neki natpisi pokazuju vezu i s mislima iz Starog zavjeta. I kako da ne pretpostavimo kao sigurno da su mu poznate i poslanice u kojima sv. Pavao kaže da ljudski razum iz stvorenja može spoznati Boga.¹⁶⁵ K tome u pjesnikovo vrijeme tomizam je, dakako za obrazovana kršćanina, dobro poznat filozofski i teološki stav prema problemu spoznaje, stoga je teško zamisliti da Hektoroviću nije poznato to učenje ili bar osnovna misao Tome Akvinskog o spoznaji Boga iskustvom iz stvorenog. Sudeći prema Hektorovićevu životu i djelu smatramo ovu drugu premisu — dakle da je pristao uz shvaćanje o mogućnosti i valjanosti aposteriorne spoznaje — znatno bližom i njemu primjerenijom, jer on se divio stvarnosti, stvorenome i onome što je sâm stvarao te mu je kao uvjerenu kršćaninu mogla biti bliska misao da ta ljepota i taj sklad pretpostavlja i traži savršenog stvoritelja, dakle Boga kojeg se može u toj stvarnosti otkriti i po tome spoznati ga i slijediti ga, te stoga kao lozinku svog uvjerenja objavljuje misao »nihil occultum«.

16

Građenje Tvrdalja, podizanje pojedinih pročelja ili oblikovanje zasebnih ambijentalnih cjelina Hektorović je popratio mislima kojima je određivao, bolje rečeno, osmišljavao sadržaj kao što smo vidjeli uz bunare, niše-kapelice, reljefe i sl. No, osim tih natpisa koji su vezani uz određeni arhitektonski, skulpturalni ili dekorativni detalj, na Tvrdalju nalazimo još neke natpise koji se donekle razlikuju od prije razmatranih. Naime, nekoliko natpisa sadržajem se odnosi na znatno veće prostore nego što su oni uz njihovu lokaciju, a posebno se mogu i grupirati po karakteru jer su ili zazivi pomoći za gradnju odnosno dovršenje započete građevine ili su posvete već završenih dijelova (ribnjak, kuća za stanovanje) i čitave građevine (svega podignutog na Tvrdalju).

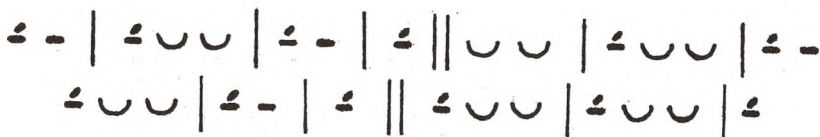
Na istočnom dijelu sjeverne fasade, dakle u sjevero-istočnom dijelu Tvrdalja gdje je i najranije datirani natpis, Hektorović je na kamenoj ploči uklesao misao¹⁶⁶ (u tlocrtu br. 32):

¹⁶⁵ Vidi Pavlovu poslanicu Rim 1, 19—20, a usp. i Mudr 13, 1—9, tj. misli koje je Hektorović mogao naći čitajući Stari zavjet.

¹⁶⁶ Ploča s natpisom je 176×33 cm od čega je 162×19 cm ploha za tekst a 7 cm okvir na kojem je potpuno uništena profilacija. — Š. Ljubić dvaput objav-

A QVO PRINCIPIVM CHRISTVS BENE CEPTA SECVNDET
SCANDAT ET HIC SVRGENS IN SVA VOTA LABOR

koja je zapisana¹⁶⁷ u stihu odnosno, kako se jasno može razabrati, pred nama je elegijski distih koji Hektorović rado upotrebljava, a metrička je shema ovakva:

U prijevodu misao na ovom natpisu glasi: *Krist od kojega sve proizlazi neka dade sretan ishod dobro započetu djelu, pa neka se građevina koja se ovdje diže vine njemu na slavu.* Dakle, Hektorović time javno izražava intimnu želju, a ujedno iskazuje i namjeru da svojevrsnim zazivom i obraćenjem Kristu ishodi od njega pomoć za nastavak gradnji koje je tu započeo proširujući zgradu podignutu od svog djeda i za dovršenje opsežnog posla koji je u svojim nacrtima bio predvidio. Smisao natpisa nam dakako ukazuje (pored najranije datiranog natpisa u istom dijelu Tvrđalja) gdje je započeto i odakle se širilo prema zapadu i jugu njegovo zdanje. Ovaj podatak može poslužiti za razumijevanje teksta oporuke u kojoj pjesnik opisuje nedovršene (do 1559) radove i za korigiranje u literaturi iznijetog mišljenja, jer je taj dio Tvrđalja Hektorović dovršio odnosno tu zgradu nije započeo tek nakon 1552. godine, kao što se može ustvrditi analizom građevnih elemenata koje tu zatičemo, a i dosad poznati dokumenti upućuju na isti zaključak.¹⁶⁸

ljuje tekst kurentom i s greškama (o. c. [8a], str. 80, bilj. 6. i o. c. [48], str. XXVII); — P. Kuničić (o. c. [7], str. 27) navodi natpis s greškom i ne poštuje originalnu grafiju slova V; — C. Fisković ispravno citira tekst natpisa (o. c. [18], str. 345). — Nitko ne prevodi tekst!

¹⁶⁷ Grafija nekih slova (N, M, R) pokazuje manje odstupanje od klasične kapitale odnosno retardaciju gotičkog oblika kao i kod istih slova na prije spomenutom natpisu sa najranijom datacijom (v. bilj. 49). — Riječ CEPTA pisana je prema ondašnjem izgovoru (usp. bilj. 127).

¹⁶⁸ Ne proširujući razmatranje o arhitektonici Tvrđalja, ovdje ćemo samo napomenuti da smatramo proizvoljnim tumačenje da se koncesija dana Hektoroviću od S. Tiepola 13. X 1552. godine odnosi na teren na koji Hektorović nakon toga »stade graditi svoju obranu i to na istočnom uglu zgrade, gdje je današnja kuća N. Račica« (usp. P. Kuničić, o. c. [7], str. 26), a ujedno i nedokumentiran zaključak, vjerojatno prema Kuničiću, da je dio Tvrđalja, dakle i zid gdje stoji ovaj natpis, »revelin, koji pjesnik nije dovršio« (usp. C. Fisković, o. c. [18], str. 345). — Naime, zidovi revelina — utvrđena istočnog dijela Tvrđalja odnosno kuće obitelji Račić — po našem sudu dovršeni su do 1539. godine, dakle u Hektorovićevoj oporuci spomenuti nedovršeni radovi (usp. Oporuka..., o. c. [6], str. XIV i dalje) ako se govori o zgradi mogu se eventualno odnositi samo na unutrašnji raspored soba, a nedovršena gradnja (zidovi, krov) bila je do 1539. godine najvjerojatnije na prostoru, sadašnjem vrtu obitelji Račić, koji i danas sa istoka i djelomično s juga omeđuje visoki zid. — Dakle, ne samo da je pjesnik podigao zid sjeverne fasade nego je na istom i uzidao natpis i to već u prvoj fazi gra-

Posebno je zanimljiv natpis¹⁶⁹ na zapadnoj strani ribnjaka pod reljefom na kojem je u lijevom gornjem uglu prikazana u profilu glava žene, a u gornjem desnom uglu, također u profilu, glava muškarca; obje glave komponirane su sa zrakama koje su upravljene prema sredini reljefne ploče gdje je točak sa po jednim šestarom sa strane. Taj primitivni reljef je najljepši dekorativni element na čitavom Tvrđalju (u tlocrtu br. 33). Tumačeći sadržaj ovog reljefa akademik Fisković kaže: »Među tim simbolima sunca i mjeseca stoje šestari, znak umjerenosti, i zupčasto kolo, znak prolaznosti.«¹⁷⁰ Ovo tumačenje reljefa dopunili bismo značenjem natpisa tj. da se simbol mjeseca (glava žene) može odnositi na riječ VIRTUTE dakle i na personifikaciju vrline odnosno kreposti, a simbol sunca (glava muškarca) na riječ GENIO koja u kontekstu može označavati sposobnost, duhovnu i stvaralačku snagu i u personificiranom smislu.

đenja Tvrđalja. — O gradnji utvrđenja govori sâm Hektorović u svom Ribanju (usp. stihove 1175—1176:

I početke nike od jedne tverdine
Jur dosti velike i stvari još ine

cit. prema Pet stoljeća . . . , o. c. [2]) i u Oporuci (v. o. c. [6], str. XVII i dalje), a Š. Ljubić pišući o tome naznačuje i neke vremenske granice koje su identične s našim zaključkom o datumima izgradnje. Naime, Ljubić na jednom mjestu opisuje provalu Turaka (1539) kad je Hektorović otplovio daleko od zavičaja (»stavismo nogu van na latinske kraje« — usp. Odgovor . . . , o. c. [3], stih 126) da bi tek »malo prije sklopljena mira (2. list. 1540.) kući se povratio« (o. c. [48], str. IV), a zatim dodaje: »... došav kući, umah se stavi, da poboljša svoju polaču i pokretnine njezine, od Turaka oštećene. Uza to namisli sada uz polaču podignuti velikku sgradu na način tvrđjavice (. . .). Toga radi on sam narisa dotičnu osnovu, te se i poprimi posla, čim primi u dar od Stjepana Tiepola, obćega zapovjednika pomorskoga, potrebito zemljište, nazvano ‚tvrđalj‘ (13. list. 1522.)« — v. o. c. [48], str. V; prema tome Ljubić je dobro zaključio da je Hektorović svoj dvorac podigao prije turske provale (1539) a utvrđenje započeo nakon 1552, odnosno da je to utvrđenje bilo »uz polaču«. — Mišljenja smo da gradnju tog utvrđenja treba locirati jedino u zapadnom dijelu Tvrđalja, gdje krajnji jugozapadni dio građevine ne bismo ocijenili kao kulu koja je naknadno »s k r a ć e n a i pretvorena u terasu« (potcrtao N. R. — usp. C. Fisković, o. c. [18], str. 348) nego kao »početke nike od jedne tverdine« koja nije bila dovršena ili, kako precizira C. Fisković, da je to »nedovršena, ugaona kula s jakim konzolama za obrambene viseće zidiće i sa bunarom« (usp. C. Fisković, o. c. [19], str. 100 i 105, bilj. 22).

¹⁶⁹ Natpis je uklesan na plohi 109×21 cm obrubljenoj 5,5 cm širokim profiliranim okvirom, tako da je čitava kamena ploča veličine 121×32 cm; iznad toga je uzidana ploča s reljefom 75×32 cm. — Tekst natpisa objavljuje Š. Ljubić (o. c. [48], str. XXVI) te dopunjujući slovom »i« tvori riječ »conniventibus«, a lokaciju označava: »izpod kolesa sa dva šestila a za njimi dvie sunčane glave«; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 28) slova navodi verzalom ali ne prema originalnoj grafiji, u tekstu pak ostavlja Ljubićevo dopunu no ispušta slovo »F.«; — Kuničićovo netačno citiranje preuzimaju: A. Tadić (o. c. [119]) koji pokušava prevođenje i C. Fisković (o. c. [18], str. 347); — najposlije C. Fisković (o. c. [19], str. 103, bilj. 9) natpis navodi tačno prema originalu uz napomenu da se kod prvog navođenja potkrala tiskarska greška, te ispravlja Kuničićevu grešku i ujedno ispušta Ljubićevo dopunu, no ne daje objašnjenja ni prijevoda s tumačenjem.

¹⁷⁰ Usp. C. Fisković, o. c. [18], str. 347.

Natpis u ribnjaku, br. 33

Postavljanje natpisa i reljefa datiramo u vrijeme građenja ribnjaka najdalje do 1539. godine, no ako bismo grafiju ovog natpisa, koji je ispisan klasičnom kapitalom (manja odstupanja: N, G, R), usporedili s ostalim oko ribnjaka, mogli bismo zaključiti da je zapadna strana ribnjaka posljednja završena i da je natpis na njoj najkasnije postavljen; posebno pak u usporedbi s natpisom NIHIL OCCVLTVM koji kao najranije klesan i postavljen pokazuje najveću retardaciju gotičke grafije i s kojim se ne može dovoditi u vezu pri čitanju.¹⁷¹ U kamenu je uklesan sljedeći tekst:

CONNVENTIBVS VIR
TVTE ET GENIO · F ·

Za prevođenje ove misli neophodno je razriješiti problem riječi CONNVENTIBVS, te smo potraživši odgovarajuće značenje spomenute riječi nakon potrebne analize¹⁷² ustvrdili da su moguća dva valjana prijevoda

¹⁷¹ Vidi bilj. 163.

¹⁷² Riječ CONNVENTIBVS

a) nema izvor u glagolu convenio, 4. = sastati se, skupiti se, jer ništa se ne može postići čak ni objašnjenjem da je geminatu (—nn—) pogrešno uklesao izvođač obzirom da ni tako ispravljen oblik, dakle »conventibus« ne može biti glagolski oblik! Tek bi se dopunom, naime upisivanjem jedne neuobičajene abrevijature (u lat. epigrafici nepoznate a na ovom natpisu niti ne naznačene) tj. »—nie—« mogao postići glagolski oblik, participij prezenta »convenientibus«, ali takva se kombinacija ovdje zaista ne može uvažiti;

b) ne može se tumačiti ni glagolom connuo, 3. = glavom davati znak, te riječ čitati »connuentibus« i to iz dva razloga: 1) jer se taj glagol javlja samo

odnosno tumačenja i to prvo: *Izgrađeno u prisnoj suradnji Vrline i Sposobnosti*. Prema tome natpis bi označavao način na koji je ribnjak sagrađen i ne bi pripadao skupini natpisa kojima je pjesnik određivao sadržaj odnosno svrhu zasebnih ambijenata.¹⁷³ Drugi mogući prijevod¹⁷⁴ upućuje na drukčiji karakter natpisa koji u tom slučaju sadržava posvetu ribnjaka te glasi: *Slabašnima krepošću i mudrošću sagrađio sam*. Obzirom na činjenicu da Hektorović gotovo sve arhitektonske detalje i ambijente natpisima osmišljava precizirajući im svrhu a da takva natpisa koji direktno govori o ribnjaku u tom prostoru nema, skloni smo zaključku da je upravo u ovom tekstu sadržana svojevrsna posveta, tim više jer je — kako smo vidjeli — na ribnjaku taj natpis posljednji postavljen, dakle najvjerojatnije prije završetka izgradnje tog ambijenta kada je bio najpodesniji trenutak za postavljanje posvete.

Uvažavajući ovo posljednje tumačenje odnosno posvetu ribnjaka sagrađena kao stanište za ribe, mogli bismo na nekim natpisima slijediti stanovitu gradaciju posvete, npr. na natpisu koji se sada nalazi nad vratima kroz koja se iz trijema oko ribnjaka ulazi u predvorje. Taj natpis

jednom u obliku »connuit« u Notae Tironianae 78, 5 (v. Thesaurus 1. L., vol. IV, str. 346) — fragmentarnom djelu Ciceronova slobodnjaka Tirona, dakle u stenoografskim bilješkama koje nisu spadale u lektiru humanista XVI stoljeća te je teško i pretpostaviti da je baš naš Hektorović do toga došao i to poznao, a 2) ovim glagolom se ne precizira (usp. Gaffiotov rječnik, str. 397 — connuo = faire signe de la tête) kakav se znak čini glavom, da li za negodovanje ili odobravanje, ili pak za pokret, poziv, odlazak i slično;

c) dakle, po našem sudu, izvor riječi je glagol conniveo, 2. = u revnosti popuštati, malaksati — što bi obzirom na lapidarnost teksta ovdje moglo značiti i: slabašan biti (zbog malaksanja, zbog nedostatka ili ograničene sposobnosti i vrline da se u revnosti ustraje), a u drugom značenju: čvrsto prijanjati uz nešto, prislan biti, na nešto se oslanjati. — Prema tome ispravna je geminata, ali je errore lapicidae ispušteno slovo »i«, pa riječ treba glasiti CONNIVENTIBVS. Stoga smatramo da akademiku Ljubiću ne treba pripisivati grešku u navođenju teksta ovog natpisa (a niti pretpostavljati tiskarsku grešku), jer je on vjerojatno svoju dopunu unio baš obzirom na moguće čitanje i razumijevanje ove uklesane misli.

¹⁷³ Kod ovakva prijevoda CONNVENTIBVS = conniventibus je particip presentia u ablativu apsolutnom, a glagolski oblik je u pluralu jer su dva subjekta. VIRTUTE (Virtus) i GENIO (Genius) su personifikacije, dakako ne s klasičnim značenjem nego u duhu Hektorovićeve filozofskog i kršćanskog stava, kao talenti od Boga dani graditelju. Kraticu ·F· treba čitati: factum est.

¹⁷⁴ Za ovaj prijevod riječi se gramatički drukčije interpretiraju, tj. CONNVENTIBVS = conniventibus je dativ posvete (svrhe), a VIRTUTE (virtus) i GENIO (genius) ne označavaju personifikacije i sintaktički su ablativi limitationis (obzira) pa se mogu prevoditi ili »obzirom na« ili instrumentalom. Kratica ·F· = fecit ili pak u pluralu (fecimus), dakako uz pretpostavku da je Hektorović želio naglasiti da su to podigli svi koji su na bilo koji način sudjelovali u građenju. Iako za oblik u pluralu imamo identični primjer na luneti portala crkve Sv. Roka (edificavimus) ipak smatramo da je na ribnjaku, dakle u prvofazi građenja Tvrdalja do 1539. godine, Hektorović iskazao svoj osobni odnos prema tom ambijentu i brigu za zaštitu riba. Naime, kao bogati vlastelin mogao je od ribara dobiti dovoljno riba kadgod je to poželio, stoga smatramo da je u ribnjaku, poput svojevrsnog ihtiofila, uzgajao ribe kao ukras središnjeg dijela svog dvorca da bi se tu u sjenci arkada i uz praćakanje ribâ »kim ni broj« mogao odmarati i uživati »baščinu gledajuć«.

je podosta citiran u literaturi,¹⁷⁵ ali nije objašnjena prvobitna lokacija kao ni značenje u sklopu svih Hektorovičevih natpisa na Tvrdalju. Stoga je potrebno istaknuti da se prema sadašnjem stanju može zaključiti da je natpis tu naknadno postavljen i to nakon što su od pjesnikove konobe kasniji baštinici napravili predvorje Tvrdalja — dakle nakon što su na sjevernoj fasadi otvorena vrata, sadašnji glavni ulaz sa trga.¹⁷⁶ Vrata iznad kojih je (oko 20 cm) uzidan nadvratnik s natpisom nemaju dovratnika, a umjesto nadvratnika je svod pa se doimlje da su starija vrata kasnije proširena.

Natpis je uklesan¹⁷⁷ na odmotanu svitku te prema tom podatku možemo zaključiti da su nekadašnja vrata — nad kojima je bio taj nadvratnik — bila građena u gotičkom stilu. Ovo naše mišljenje potvrđuje i grafija slova koja pokazuje izrazite oznake gotičke retardacije u XVI stoljeću; sve to ujedno upućuje i na ranije datiranje nekadašnjeg glavnog portala na Tvrdalju nad kojim je, pretpostavljamo, bio uzidan ovaj natpis, tj. u vrijeme oko 1520. godine. Ovaj, možda najranije klesan natpis (u tlocrtu br. 34) u originalu glasi:

PETRVS HECTOREVS MARINI FILIVS
PROPRIO SVMPTV ET INDVSTRIA
AD SVVM ET AMICOR, VSVM CONSTRVXIT

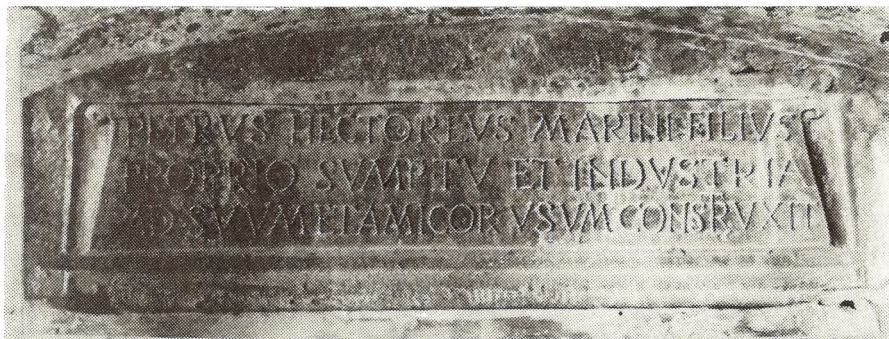
(*Petar Hektorović, Marinov sin, vlastitim troškom i marom sagradio je za upotrebu sebi i prijateljima*). Iz toga je jasno da je natpis stajao nad ulaznim vratima kuće namijenjene za stanovanje, a to bi dakako morao biti u pjesnikovo vrijeme glavni ulaz koji ne možemo tražiti na sjevernoj fasadi nego s juga, ali ne u vezi sa sadašnjom lokacijom ovog natpisa, na što ćemo ukazati drugom prilikom. Po formi, »ad suum et amicorum usum«, ovaj natpis predstavlja svojevrsnu posvetu jednog dijela dvorca.

¹⁷⁵ Š. Ljubić natpis objavljuje kurentom i, bez obzira na originalnu podjelu teksta po recima, dodaje interpunkcije i razrješava abrevijaturu, a označuje i lokaciju »na vratih perivoja« (o. c. [48], str. XXVI); ~ Н Петровскій (o. c. [4] str. 58) poput Š. Ljubića navodi tekst i lokaciju »на вратахъ сада«; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 27) dopunjuje abrevijaturu, tekst navodi verzalom ali ne s rasporedom redaka u originalu niti tačno prenosi grafiju slova V; — B. Kovačević (o. c. [77], str. 61) natpis u kurentu netačno citira a u prevodenju dopušta nepreciznost; — C. Fisković prvi put (o. c. [18], str. 348) označava lokaciju »Kroz arkade ribnjaka ulazi se iz vrta u dvor, kojemu je nad ulazom natpis«, a tekst citira tačno, ispustivši samo oznaku za abrevijaturu te drugi put (o. c. [19], str. 104 bilj. 9) unosi tu oznaku; — N. Kolumbić (o. c. [137], str. 500, bilj. 137) natpis navodi kao i Š. Ljubić; — Mirko Breyer (Petar Hektorović, O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama, Zagreb, 1952, str. 19) natpis citira poput Š. Ljubića, a pokušava i prevodenje ali ne daje potpun sadržaj natpisa.

¹⁷⁶ Usp. bilj. 150.

¹⁷⁷ Klesar ovog natpisa (uklesanog na svitku s dimenzijama 107×27—29 cm) nije bio vješt izvođač, naime doimlje se da nije radio prema unaprijed izrađenoj skici jer raspored slova nije ujednačen, te su bile potrebne i abrevijature npr. u riječi AMICOR, = amicorum, a neka slova izostavlja ili ih zbog prostora nije mogao samostalno izvesti pa riječ CONSTRVXIT upisuje tako da na produženoj (prema gore) okomitoj liniji slova R uređuje vodoravnu i tako tvori slovo T.

Natpis nad vratima, br. 34

Najviši stupanj posvete Hektorović je izrekao na središnjem i najvećem natpisu¹⁷⁸ uzidanom na sjevernom pročelju između prozora sadašnjeg prvog i drugog kata, koji sadržajem a i dimenzijama treba da dominira čitavim dvorcem i ostavlja snažan utisak na namjernika koji doplovi sa sjevera pod zidove Tvrdalja. U grafiji ima neznatnih oznaka gotičke retardacije (M, N) te se po sličnosti s nekim natpisima može datirati u srednju fazu građenja Tvrdalja. Dakako, najkasniji sigurni datum je pisanje oporuke (1559), ali smatramo da je Hektorović do 1539. godine završio glavni, najveći dio Tvrdalja, tj. i zid gdje je natpis na sjevernoj a na južnoj strani ribnjak i kula-belveder, o čemu su upoznati i njegovi prijatelji.¹⁷⁹ Na osnovi toga zaključujemo da je pri kraju radova, kada je završavao »polaču i dvor«, negdje između 1530—1539. godine Hektorović postavio i ovu najveću i dosljedno svom kršćanskom uvjerenju najvišu posvetu svog djela. Značenje koje je pjesnik pridao ovom natpisu (u tlocrtu br. 35) proizlazi iz samog sadržaja odnosno posvete koja glasi:

§ OMNIVM CONDITORI §

(*Stvoritelju svega*). I ovaj natpis potvrđuje Hektorovićevo kršćansko uvjerenje koje je pretpostavljao svemu odnosno stav koji je prema svemu

¹⁷⁸ Slova ovog natpisa visoka su 19 cm a uklesana su na ploči od tri dijela, dugoj 416 cm (svaki okvir po 8 cm) i visokoj 38 cm (svaki okvir po 6,5 cm), s plohom za tekst 400×25 cm. — Natpis je mnogo objavljivan, ali gotovo ni jednom nije prezentiran tačno i tekst i grafija kao u originalu. Tako Š. Ljubić natpis tri puta objavljuje kurentom (o. c. [8a], str. 20 u pismu - odgovoru V. Jelčića i na str. 80, bilj. 5, o. c. [48], str. XXVI), a poput Š. Ljubića natpis navode: P. Ljubić (o. c. [65], str. 409) i B. Kovačević (o. c. [77], str. 61) koji dodaje i prijevod; — P. Kuničić (o. c. [7], str. 27) natpis citira kurzivom i verzalom ali slovo V zamjenjuje slovom U, a istu zamjenu izvodi i C. Fisković (o. c. [18], str. 345). Natpis nalazimo i u štampi u vrijeme rata. — Posebno ističemo da ni kod jednog navođenja dosad nisu naznačeni ukrasi na početku i kraju teksta.

¹⁷⁹ Vidi bilj. 59.

zauzimao, no i u Ribanju¹⁸⁰ nalazimo identičnu misao u sklopu tumačenja razloga i svrhe građenja Tvrdalja, tako da bismo to mogli zabilježiti kao jednu od osnovnih odrednica Hektorovićeve ličnosti.

Na Tvrdalju, ni na jednom zidu nit na ijednim vratima ne nalazimo Hektorovićeve grba,¹⁸¹ dok naprotiv na drugim zgradama koje su Hektorovići posjedovali u Starom Gradu postoje uklesani grbovi, bilo pjesnikovi bilo drugih članova porodice Hektorovića. Možemo pretpostaviti pa i naći razloga za to kao što je pjesnikova želja da Tvrdalj bude »na pomoć općini« i kako dalje kaže »na utihu mojih koji će zamnom bit« pa možda ne ističe grb da ne nametne vanjskim oznakama sebe kao vlasnika-plemića, no najvjerojatnije je da je na takvu odluku utjecala situacija i zbivanje na otoku u ono vrijeme,¹⁸² tako da naš pjesnik nije, vjerojatno namjerno, htio isticanjem plemićkog grba potencirati razlike između sebe i sugrađana-pučana od kojih se ionako nije odvajao, dapače zajedno s njima branio se od zajedničkog neprijatelja prigodom druge turske provale na otok; sa pučanima je drugovao na ribanju i rado ih je kao meštire pri gradnji ili pak kao putnike i siromahe viđao u svom domu na Tvrdalju. Inače, ako bismo pretpostavili da je razlog zbog kojeg danas na Tvrdalju ne nalazimo pjesnikov grb kao nad portalima drugih dvoraca i ljetnikovaca — osim, eventualno, nedovršenosti Tvrdalja — pregrađivanje i dograđivanje dvorca tokom stoljeća i to posebno u onom dijelu gdje bismo locirali nekadašnji glavni ulaz, ne bismo se približili istini obzirom da takva pretpostavka podrazumijeva apriorno rješenje o grbu koji je stajao nad glavnim portalom a to se ne može uvažiti jer nigdje nema potvrde kao ni indicija prema kojima bi se to moglo zaključiti.

¹⁸⁰ Usp. stihove 37—40 (cit. prema Pet stoljeća . . . , o. c. [2]):

A sve ča se čini na božju jest slavu,
Na pomoć općini, meni na zabavu,
Na utihu mojih koji će za mnom bit,
Jer je pravo svojih pomagat i ljubit.

¹⁸¹ Južno od ribnjaka u perivoju je velika kamena žara koja ima oznakâ renesansnog stila, sa skladno izvedenim ručkama i lijepim proporcijama i štitom na kojem nije uklesan grb. Prema svim znacima žaru bismo mogli datirati u pjesnikovo vrijeme te tako zaključiti da je i na tom objektu, kao i drugdje, Hektorović zanemario isticanje svog plemićkog grba.

¹⁸² Buna pučana u drugom desetljeću XVI stoljeću (v. npr. Grga Novak, Pučki prevrat na Hvaru 1510—1519, Split 1918. i novije radove na tu temu od istog kao i drugih autora) vjerojatno se duboko usjekla u psihu mladog Hektorovića koji je u tim zbivanjima formirao svoj stav prema pučanima, posebno u konfrontaciji s vlastitim ocem-vođom plemića, koji je na porodicu Hektorovića sigurno bio navukao mržnju sugrađana. (O drukčijoj ulozi pjesnikova oca u vrijeme bune trebali bi prema nekim mišljenjima govoriti »izvjesni podaci o njegovu životu« kako se bez neophodne dokumentacije spominje da bi se time čitavoj lozi Hektorovića pripisao demokratski i humani odnos prema pučanima te u tom kontekstu i izvor pjesnikova stava drukčije interpretirao — v. npr.

Svoj grb Hektorović je, međutim, uklesao na kvadratnoj ploči, bogato ukrašenoj ornamentima vinove loze, na kojoj je upisana dvostruka kružnica sa vegetabilnim reljefom, a u sredini je na štitu uklesan grb — glava bika u lijevom poluprofilu i tri ljevokose grede — i nad grbom je ruka (podlaktica) koja ukazuje na natpis uklesan između spomenutih

Reljefna ploča s natpisom, br. 36

Fani Politeo, Hektorović i odnosi pučanstva i plemstva, Narodna odbrana, god. X, br. 34 i 35—36, Beograd 1935). — Smatramo da su za daljnju Petrovu životnu orijentaciju a posebno za praktičnu primjenu njegova kršćanskog uvjerenja i stava prema bližnjemu bile presudne te godine i da je on u svojoj mladosti stekao simpatije prema Paskojima i Nikolama u svom Starom Hvaru, o čemu mnogo godina kasnije govori i Ribanje. — Posebno je interesantno da je na Tvrdalju prvi datirani natpis iz 1520. godine, dakle svega nekoliko godina nakon završetka najžešće faze Pučke bune; to je 5—6 godina iza smrti pjesnikova oca, kada je mladi Petar naslijedio bogato gospodarstvo i prema svom shvaćanju i iskustvu iz netom minulih godina započeo gradnju svog dvorca u blizini i, tako reći, u prisnosti sa pučanima (što potvrđuje i oporukom), kako svjedoči i rustika renesansne arhitekture Tvrdalja, dvorca koji je svojom fizionomijom srodan pučkim kućama, pa bismo mogli reći da se jedino svojim dimenzijama i izdvojenošću iz užeg gradskog područja razlikovao od ostalih zgrada u ondašnjem Starom Hvaru. — O Hektorovićevu odnosu prema ljudima iz njegove sredine,

u kvadrat upisanih dviju kružnica (u tlocrtu br. 36).¹⁸³ Talijanskim jezikom napisano je:

FEDE E REALTA O QVANTO E BELLA

U prijevodu¹⁸⁴ to obiteljsko geslo glasi: *O koliko je lijepa vjera i stvarnost!* Smatramo da je Hektorović i to iskazao dosljedno svom filozofskom stavu i da u »stvarnosti« — u »baščini« koja mu je toliko lijepa — treba uočiti Istinu, jer »Verum est id quod est« kako malazimo kod sv. Augustina kojega naš Hektorović poznaje, pa je »stvarnost« kao sve što jest ontološki istinito vjerojatno i za Hektorovića koji se zna diviti stvarnosti oko sebe i iskreno radovati ljepoti istine (»budući mi draga bila vazda istina u svemu«) u kojoj je nalazio smisao, istinito kao bit svega postojećeg. Ovo geslo nad vlastitim grbom predočava sav raspon pjesnikove ličnosti, to je ogledalo Hektorovićeve intime i ovako shvaćeno doimlje nas se kao izvrsna vaga za odmjeravanje svega što je činio, čitava njegova opusa.

prema kojima nije postavljao ograde (dakako konvencijama su bile nametnute neke nepremostive klauzule zbog kojih je vjerojatno, npr., ostao neženja) bar ne one koje je sâm mogao izbjegnuti, smatramo da govori i izostavljanje plemićkog grba nad portalom, odnosno na zidovima njegova Tvrdalja.

¹⁸³ Iako ne spominje i natpis koji osim grozdova nalazimo na očuvanoj ploči (115×115 cm), ipak ne sumnjamo da se i danas može vidjeti baš onu istu ploču o kojoj Hektorović piše u Ribanju:

Tarpezu kamenu, grozde u njoj dilane,
Mev sada stavljenju kâ su sa tri strane,

(stihovi 1173—1174, cit. prema Pet stoljeća..., o. c. [2]). No, ovaj podatak koji nam je ostavio sâm pjesnik dopuštao je različita tumačenja o lokaciji te ploče u pjesnikovo vrijeme odnosno kasnije. Rješavajući taj problem neki su autori dali podosta interesantnih podataka, ali svi su netačno citirali natpis. Tako npr. A. Petravić (o. c. [6]) kaže: »U jednom uglu perivoja (sada vrt obitelji Račić — op. N. R.) bijaše izgrađena otkrita blagavaona, gdje po srijedi stajaše umjetnički izrađen stol (...). Taj stol, pri ustupanju manjeg perivoja, prenesen je u glavni perivoj, a na njemu sred rezbarija čita se ovaj natpis (ako me pamćenje nije izdalo): 'Quanto belle cose sono fede e realtà'« i time nas obavještava o lokaciji, ali to je stanje 1922. godine a gdje je ploča bila locirana u pjesnikovo vrijeme to ne saznajemo. — P. Kuničić pak (o. c. [7], str. 29) piše: »U bašći je namjestio kameni stol ispod odrine uspinjača cvjetnih i rumene rumanije jedrih grozdova. Sred trpeze je uklesan Hektorovićeve grb, zaokružen vinovom lozom. Nad grbom je ruka, koja prstom kaže okrugli natpis: FEDE E REALTA QUANTO E BELLA«, dakle (1924) zaključuje da je sam Hektorović to postavio u ambijent glavnog perivoja južno od ribnjaka, što je prema navodu A. Petravića netačno, naime ploča je iz »manjeg perivoja« (sada vrt obitelji Račić) prenesena u »glavni perivoj« (sada vrt obitelji Politeo) tek u drugoj polovini XIX stoljeća, tj. nakon smrti Petra Nisitea (1866). — C. Fisković (o. c. [18], str. 347) bilježi: »U sjeni drveća stajao je nekoć kameni stol, kojemu se četverouglasta ploča sačuvala. Između vijugave loze i mladica paome uklesan je na ploči renesansnom mirnom stilizacijom Hektorovićeve grb: volovska glava iznad tri kosa pojasa. Ruka nad kacigom pokazuje devizu: FEDE E REALTÀ QUANTO È BELLA«, tako da ni po tome ne saznajemo za najnoviju, sadašnju lokaciju natpisa odnosno ploče koja je prije nekoliko desetljeća uzidana u južni zid dvorca ispod trijema koji sa sjevera omeđuje ribnjak; k tome poput ranijih autora ne navodi sve bitne podatke o ploči kao ni tačan tekst.

¹⁸⁴ Talijanska riječ »realtà« odgovara našoj riječi »stvarnost« te smo se priklonili takvom prijevodu, međutim »realtà« je prema shvaćanju našeg Hek-

* * *

Cjelokupni rad Petra Hektorovića, njegova književna djela, njegov Tvrđalj i misli na uklesanim natpisima tvore jednu cjelinu i tek uvažavajući sve to može se prezentirati ispravna i potpuna slika o njegovoj ličnosti.

Hektorovićeve duhovne dimenzije, raspon njegova stvaranja kao pjesnika, arhitekta, muzičara-melografa, filozofa, kršćanina-humanista, pravog svestranog renesansnog čovjeka, spoznajemo u jezgrovitim natpisima koje nam je kao aureol svog djela ostavio davši nam ih u baštinu ne da ih citiramo ili vizuelno doživljavamo nego da u njihovoj prisutnosti otkrijemo mnogo više nego što je do danas nađeno. I koliko su god mnogo proučavana književna djela dosad uglavnom pokazala gdje je Hektorovićevo mjesto u renesansnoj hrvatskoj književnosti i gdje bi Hektorović trebao stajati u sklopu naše i evropske književne tradicije, te danas već imamo podosta definirane sudove i o njemu i o čitavom književnom razdoblju, ipak ličnosti poput Hektorovića, koje su interdisciplinarnim stvaranjem prešle okvire koje bi im mogla dati npr. samo povijest književnosti, traže mnogo širi pristup i svestranije vrednovanje svih disciplina u kojima su se ogleдали.

Da bi se moglo o Hektoroviću jednom progovoriti sintetizirajući sve dosadašnje napore, neophodno je bilo pristupiti mu i putem natpisa na njegovu Tvrđalju. Ovdje izneseno proučavanje natpisa potvrdilo je našu pretpostavku da je Tvrđalj kao simbol postojanosti, otpora i trajanja upravo natpisima uzdignut do jednog izvrsnog vrela za proučavanje ne samo ličnosti pjesnika-graditelja i vrednota njegova rada nego i za promjeravanje zbivanja u Dalmaciji, u njegovu zavičaju, u Starom Gradu, koji je životom i djelom našeg pjesnika izrastao kao veznik na relacijama koje su spajale sjeverne i južne centre, Zadar i Dubrovnik. I zaista, čak i sumnja da su misli na natpisima samo retorički, vanjski sjaj i plašt kojim je skrivena prava tj. drukčija ličnost, ostaje bespredmetna jer konfrontirajući sve dostupne podatke o Hektoroviću i njegovu radu, tj. Tvrđalj s natpisima, Ribanje i ostale poslanice odnosno tekst oporuke, dolazimo do istog zaključka da je uvijek bio obuzet gotovo istom problematikom bez obzira na predmet koji je povremeno zaokupljao njegovu pažnju. I stoga je Hektorovićev kršćanski stav (kršćanstvo sa ili, bolje rečeno, u konfrontaciji prema novinama kojima su ga humanizam i renesansa obogatili baš u pjesnikovo vrijeme), to uvjerenje koje je pretpostavljao svemu, neophodno pažljivo vrednovati (bez preduvjerenja kakva su se mogla sresti u nekim dosadašnjim ocjenama), dakako baš zbog one posebnosti koju je takvim stavom unio u one izuzetne i jedinstvene zaokupljenosti oko građenja Tvrđalja — zdanja koje sadrži čitava misaona prostranstva i nosi sveukupnost preokupacija koje su prezentirane počevši od hvalisave Hektorovićeve izjave postavljene da bi iskazao vlastite sposobnosti i vjerojatno pokazao snagu s kojom je čak i u moru mogao torovića sasvim sigurno »Istina«, jer tek se u tom smislu (stvarnost = Istina) ovaj natpis može uključiti u misaonu strukturu Hektorovićeve ličnosti kakva je predočena njegovim stvaranjem a posebno natpisima koje smo u ovom radu proučavali odnosno citirali, kako smo ih zatekli na Tvrđalju kolovoza 1968. godine i prema dotad objavljenoj literaturi.

podići svoj dvorac pa do one najvećim slovima uklesane posvete kojom je objavio mjerilo za svoje ostvarenje, odnosno do gesla nad grbom gdje je okamenio nesvakidašnju vagu za radost koja nam otkriva domet Hektorovićeve percepcije i proživljavanja života u kojem je tražio smisao.

Dakako, sa natpisa na kojima je izložio izbor citata iz nekoliko djela kao i svoje originalne misli i poruke, Hektorović nam i danas nakon tolikih godina s mnogo svježine i snage govori ne samo o sebi nego i o vremenu i sredini u kojoj je živio i komunicirao sa ostalim kulturnim krugovima, ali posebno je njegova pojava interesantna za kulturnu povijest stoga jer nam svojim osobinama omogućuje siguran pristup XVI stoljeću na našoj obali i vrednovanje života i rada onih Dalmatinaca koji su svojom prisutnošću dali pečat renesansnoj Dalmaciji u Hektorovićevo vrijeme.

Susret s Hektorovićem susret je s ličnošću u kojoj su sadržane bitne odrednice onoga vremena i suvremenih stvaralaca koje je otkrivajući sebe predstavio, i baš u tom mediju izrasta sva osebnost Petra Hektorovića koji je kulturnu povijest u Dalmaciji obogatio takvim vrijednostima koje su postale temeljne za daljnji rast hrvatske i jugoslavenske kulture. Hektorovićevo interdisciplinarno stvaranje danas vrednujemo kao dragocjeni prilog duhovnoj kulturi koju smo baštinili i kao put do spoznaje svega onoga zbog čega je s toliko oduševljenja sâm Hektorović uskliknuo — da bismo i mi ujedno, koristeći se njegovim djelom, mogli iskazati razumijevanje za takvo stremljenje i privrženost istom dobru — »baščinu gledajuć, oh koli lipa je!«

LOCALITÀ TVRDALJ E IL PENSIERO DI HEKTOROVIĆ
NELLE ISCRIZIONI IVI INCISE

NIKŠA RAČIĆ

L'autore pubblica tutte le iscrizioni che possono esser attribuite a poeta Pietro Hektorović (23 completamente conservate), e che si trovano nella località Tvrdalj, dunque sull palazzo e sulla chiesa di S. Rocco che Pietro fece costruire, inoltre sulla chiesa di S. Pietro Martire, dove si trova la sua tomba e la capella-altare, e poi frammenti delle iscrizioni fino a oggi conservati ed iscrizioni menzionate nell'opere dei storici (che oggi non incontriamo più), possiamo però attribuirli al nostro poeta (6 testi), come pure le iscrizioni di data posteriore (8 iscrizioni) che sono disposte sui muri nella località Tvrdalj. Qui sono per la prima volta tradotte, interpretate e commentate e per ogni singolo testo è spiegato il senso e il ruolo che ha nel Tvrdalj e in tutta la opera di Hektorović.

Alcune delle iscrizioni ci servono a determinare le fasi costruttive del castello (la prima iscrizione ha data 23 febbraio 1520 e la più recente è del 1569), ed altre ci esplicano la funzione delle parti del questo complesso. Per mezzo delle iscrizioni scopriamo l'atteggiamento cristiano di Hektorović e l'applicazione pratica di questo atteggiamento (Il complesso è dedicato a Dio Creatore e singoli edifici laterali sono destinati per i viaggiatori ed i poveri); inoltre concludiamo che era un cristiano erudito conoscendo bene la Scrittura del Nuovo e del Vecchio Testamento. È interessante notare come si inserisce nella discussione teologica allora attuale sulla concezione immacolata, aderendo alla posizione immacolatista.

Per l'eleganza dell'espressione e perfezione metrica Hektorović ci si presenta come conoscitore della poesia latina classica; e Orazio ed Ovidio, pare, hanno influito nella stilizzazione dei suoi pensieri, dei suoi pensieri sulla fugacità del mondo. Questi pensieri sono d'accordo con la sua persuasione filosofica cristiana; d'altra parte i testi ispirati da Boezio e san Agostino ci mostrano che era preoccupato coi problemi etici, problemi di salvazione umana. Hektorović, anche, ha preso parte alla discussione sulla significazione metafisica dei concetti universali, discussione fatta fra i realisti e nominalisti medievali, però molto più dai problemi di ontologia o logica lo interessavano i problemi gnoseologici, arrivando fino alla posizione che diffende la possibilità e il valore della conoscenza aposteriori.

Dobbiamo menzionare ancora che Hektorović ci ha lasciato due iscrizioni scritte in lingua croata, importanti per la grammatica storica della nostra lingua (dialetto ciacavo).

Possiamo concludere che sotto ogni aspetto le iscrizioni forniscono un'eccellente documentazione riguardante il loro autore. Da loro percepiamo il vero formato di Hektorović, che nelle differenti tendenze del suo spirito sintetizza la vita e le ricchezze spirituali dell'ambiente in cui vive. Questo parla in favore dell'affermazione che nella Stari Hvar di Hektorović (odierna Stari Grad) lo spirito di rinascimento era operante fino a promuovere lo sviluppo di autoctoni valori, e che il '500 sulla nostra costa fu veramente vitale ed al livello dei maggiori centri culturali nel mediterraneo e nell'Europa rinascimentale.